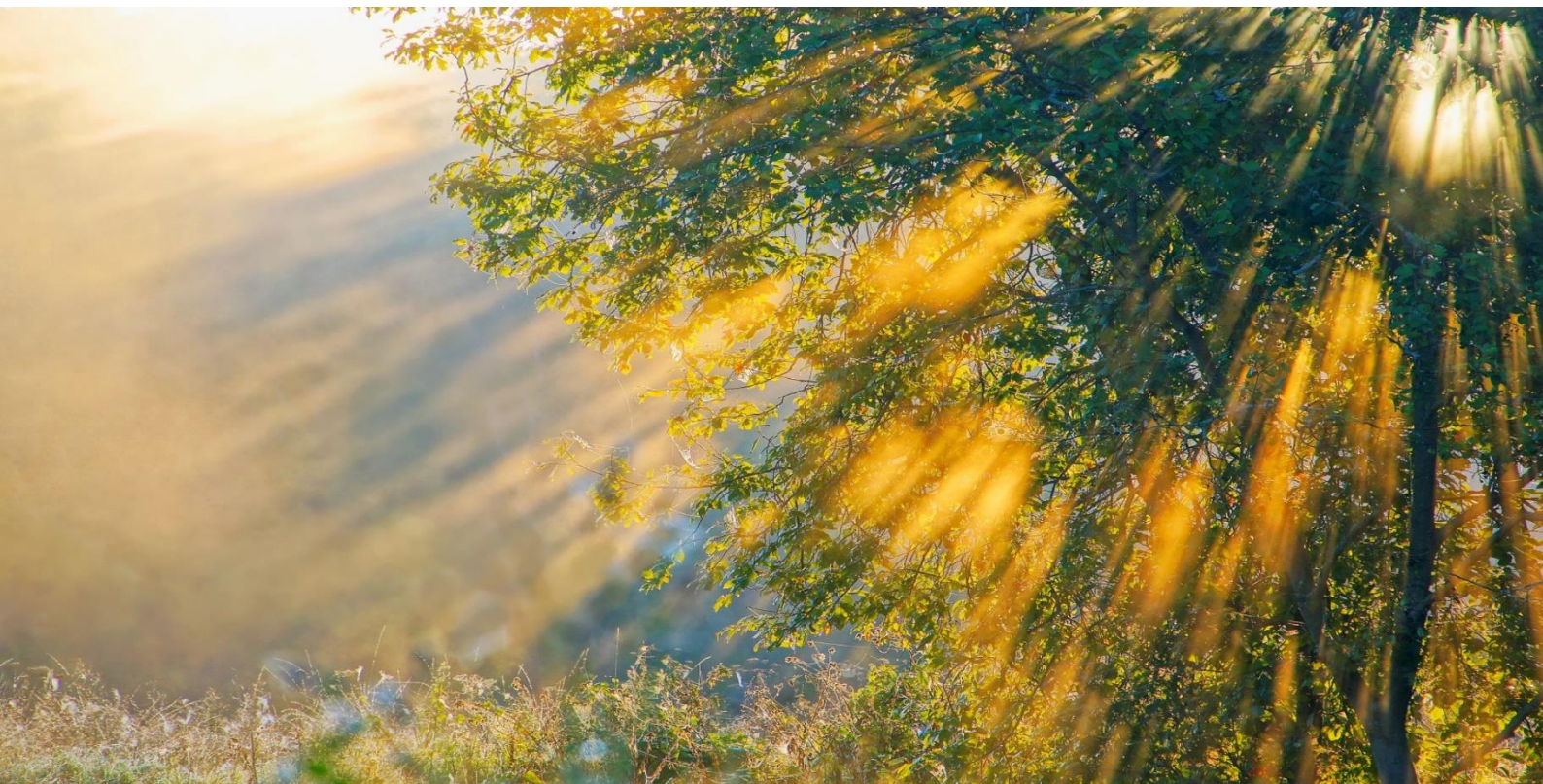

Existentiële verhalen:

de kracht van (symbolische) onsterfelijkheid bij verlies bekeken
vanuit de terror management theorie

Judith Peters

Masterscriptie

Radboud Universiteit Nijmegen

Communicatie en Beïnvloeding, 17 augustus 2017

S4071417, j.l.peters@student.ru.nl, 0653937074

1° beoordelaar: Prof. dr. H.H.J. Das

2° beoordelaar: Prof. dr. J.M. Sanders

Coverletter

Beste Enny en José,

Het moment is daar: mijn scriptie is afgerond en ligt nu bij jullie op het bureau.

Ik heb een aantal aanpassingen verricht naar aanleiding van de feedback op mijn onderzoeksvorstel. Zo heb ik onder andere het begrip ‘cultureel wereldbeeld’ uitgebreider toegelicht, de precieze werking van het wereldbeeld ‘materialisme’ beschreven, wat onduidelijkheden opgehelderd en een aantal tekstuele aanpassingen gedaan. Er zijn twee feedbackpunten waar ik goed over heb nagedacht, maar uiteindelijk voor heb gekozen om niet of gedeeltelijk aan te passen. Graag licht ik even toe waarom:

1. *“Dubbel experiment vind ik heel veel. De eerste is nogal psychologisch. Waarom niet alleen de tweede?”*

Ondanks dat twee experimenten veel zijn en experiment 1 wellicht wat psychologisch is, heb ik ervoor gekozen om ze beide uit te voeren. Dit heb ik gedaan omdat de experimenten mooi op elkaar aansluiten (experiment 1 laat onder meer het belang van experiment 2 zien) en beide relevant zijn. Daarnaast vond ik het - gezien mijn ambitie verder te willen in onderzoek - juist interessant en leerzaam om wat extra's te doen.

2. *“Invulling van wat spiritueel is vind ik wat smal.” + “Wat is religie en wat is spiritualiteit?”*

Ondanks dat ik deze begrippen nu iets meer heb toegelicht, kan ik me voorstellen dat de definities van religie en spiritualiteit in mijn onderzoek nog steeds wat smal zijn. De reden dat ik het niet uitgebreider heb toegelicht is dat het twee enorm ingewikkelde processen zijn die erg veel op elkaar lijken. Veel onderzoeken die ik hierover heb gelezen wagen zich er niet aan om de begrippen uit elkaar te halen en volledig toe te lichten. Gezien de omvang van mijn scriptie leek het mij verstandig om dit ook niet doen. Mede omdat religie en spiritualiteit niet de kern van mijn onderzoek zijn.

Ik hoop dat jullie mijn scriptie met net zoveel plezier zullen lezen als dat ik het heb geschreven!

Judith

Voorwoord

Een woord vooraf, om even stil te staan bij de totstandkoming van dit onderzoek.

Ik wil mijn scriptie graag opdragen aan mijn vader, Theo Peters, een prachtig mens die helaas op veel te jonge leeftijd is overleden. Mijn vader was en is mijn held en mijn inspiratiebron. Zonder hem was dit onderzoek er niet geweest en ik ben hem grenzeloos dankbaar voor alle levenslessen die hij mij heeft gegeven en nog steeds geeft.

Ook mijn begeleidster Prof. Dr. Enny Das verdient de nodige credits; zonder haar had ik dit onderzoek evengoed niet kunnen realiseren.

Onderzoek doen naar een persoonlijk onderwerp vraagt om een vertrouwelijke en veilige omgeving, iets wat zij mij de afgelopen maanden heeft geboden. Maar ook haar tijd, deskundigheid en feedback hebben ertoe bijgedragen dat ik dit onderzoek heb kunnen schrijven.

Ook wil ik mijn moeder bedanken voor haar steun, onvoorwaardelijke liefde en trots. Mijn vriend en mijn beste vriendin voor het eindeloos aanhoren van mijn scriptieverhalen, het meedenken over ingewikkelde vraagstukken en het vertrouwen dat ze in mij hadden op momenten dat ik het zelf even niet meer had. En als laatste Marco Borsato, die mij hielp om meer dan 1000 mensen bereid te vinden deel te nemen aan mijn experimenten.

Ik heb de afgelopen maanden met zowel bekenden als onbekenden over mijn onderzoek gesproken en ik heb ontdekt dat het onderwerp symbolische onsterfelijkheid ‘leeft’. Ik schreef een verhaaltje op LinkedIn over hoe ik nog ieder jaar Vaderdag vier en was verrast en geraakt door alle ontroerende reacties die ik daarop kreeg (zie bijlage 2 voor het bericht en een aantal van de reacties). Ik hoop dan ook in de nabije toekomst verder in dit mooie thema te duiken, want één ding is zeker: de kracht van verhalen is sterk. Zo sterk dat ze zelfs in één van de donkerste tijden uit het leven van de mens een klein lichtpuntje lijken te zijn.

Judith

Theo Peters

9 februari 1956 – 5 oktober 2010

“In gedachten altijd bij me

Kan ik niet zeggen dat ik je mis

Of is continu aan iemand denken

Nu juist dat wat missen is?”

- Judith Peters, 2012

Samenvatting

De terror management theory veronderstelt dat de mens dagelijks wordt geconfronteerd met een angst voor de eigen dood. Om deze angst te onderdrukken houden mensen zich vast aan culturele wereldbeelden om zo het gevoel van (symbolische) onsterfelijkheid te bereiken. Tot op heden is er weinig onderzoek gedaan naar hoe de mens omgaat met de angst voor de dood van dierbare anderen. In deze studie is in twee experimenten onderzocht wat de effecten zijn van gedachten aan de dood van dierbaren (experiment 1), en van daadwerkelijk verlies van dierbaren (experiment 2).

In experiment 1 werd getest of hechte relaties als cultureel wereldbeeld werken en of er verschillen bestaan in de selectie van culturele wereldbeelden. 150 respondenten hebben in het experiment gedacht aan de eigen dood, of aan de dood van een ander. Om te testen of hechte relaties als cultureel wereldbeeld werken, werden respondenten of *voorafgaand aan*, of *na* het denken aan de dood bevraagd over het belang van hechte relaties. Om het effect van doodgedachten op culturele wereldbeelden te testen zijn vragen afgenomen over materialisme en hechte relaties. Mensen die werden herinnerd aan de dood van een dierbare scoorden hoger op doodgedachten dan mensen die aan de eigen dood werden herinnerd. Daarnaast bleken respondenten ná het denken aan de dood van een dierbare meer waarde te hechten aan hechte relaties en minder aan materialisme, dan vóór het denken aan de dood van een dierbare. Deze resultaten laten zien dat verder onderzoek naar de impact van de dood van dierbaren op de wereldbeelden van nabestaanden relevant is.

In experiment 2 werd getest of het verlies van een dierbare effect heeft op de identificatie, transportatie, mixed affect en waardering voor verhalen met een verwijzing naar (symbolische) onsterfelijkheid, waarbij werd verwacht dat de ernst van het verlies en de mate van acceptatie en spiritualiteit een modererende rol zouden spelen. 1018 respondenten lazen een verhaal over verlies; voor de helft van hen bevatte het verhaal een verwijzing naar (symbolische) onsterfelijkheid; in het verhaal van de andere helft ontbrak die verwijzing. Respondenten die een zwaar verlies hadden meegemaakt scoorden hoger op identificatie naarmate zij het verlies beter konden accepteren dan respondenten die een matig verlies hadden meegemaakt en dit beter konden accepteren. Deze interactie deed zich vooral voor bij minder spirituele respondenten. Ook bleken respondenten die het verlies in mindere mate konden accepteren zich meer te identificeren met het personage bij het verhaal met verwijzing naar (symbolische) onsterfelijkheid, dan bij het verhaal zonder deze verwijzing. Deze resultaten suggereren dat verhalen over verlies steun kunnen bieden aan mensen in rouw.

Introductie

Thom Gunn – The Reassurance

“About ten days or so

After we saw you dead

You came back in a dream.

I’m all right now you said.

And it was you, although

You were fleshed out again:

You hugged us all round then,

And gave your welcoming beam.

How like you to be kind,

Seeking to reassure.

And, yes, how like my mind

To make itself secure.”

Thom Gunn beschrijft in zijn gedicht ‘The Reassurance’ hoe hij tien dagen na het overlijden van een dierbare de overleden persoon in zijn droom tegenkomt. ‘Ik ben oké nu’, vertelt de persoon aan Gunn. In de laatste paragraaf geeft Gunn aan hoe typerend het voor de overledene is om hem op deze manier gerust te stellen en hoe typerend het voor zijn eigen geest is om deze droom te ervaren: om zichzelf veilig te stellen voor de pijn van het verlies. Verlies is onlosmakelijk verbonden met het leven; ieder mens weet dat hij vroeg of laat iemand moet laten gaan waar hij veel om geeft. Één van de weinige zekerheden van het leven, net als de eigen dood.

De zekerheden van de eigen dood en van de dood van anderen zorgen voor angst. Volgens de Terror Management Theory (TMT) probeert de mens de angstige gedachten aan de eigen dood te onderdrukken door zichzelf onder te dompelen in culturele systemen en wereldbeelden, die de mens de belofte bieden van een letterlijk (bijvoorbeeld in de vorm van een hemel) of figuurlijk (bijvoorbeeld in nagedachtenis van geliefden) leven na de dood. Dit geloof wordt door de TMT (symbolische) onsterfelijkheid genoemd (Greenberg, Solomon, & Pyszczynski, 1997).

De TMT richt zich voornamelijk op de angst voor de eigen dood en er is tot op heden vanuit deze theorie nog maar weinig onderzoek gedaan naar hoe de mens omgaat met de angst

voor de dood van dierbare anderen. Dit onderzoek heeft twee hoofddoelen. Het test in hoeverre de mens op een soortgelijke manier omgaat met de dood van dierbaren, door vast te houden aan (symbolische) onsterfelijkheid. Daarnaast wordt in dit onderzoek getest of hechte relaties een cultureel wereldbeeld zijn en of er verschillen bestaan in de werking van culturele wereldbeelden: welk wereldbeeld selecteren mensen zelf op het moment dat ze worden herinnerd aan hun eigen dood of aan de dood van een dierbare? Hiermee geeft dit onderzoek een eerste inzicht in een nog onderontwikkeld domein binnen de TMT: de selectie van culturele wereldbeelden. Tevens geeft het inzicht in een ander nog relatief onontgonnen terrein: de koppeling tussen de TMT en verhalen (Hofer, 2013). Ten tweede test dit onderzoek of het verlies van een dierbare effect heeft op de waardering voor existentiële verhalen met een teken van (symbolische) onsterfelijkheid. Dit wordt gedaan door een verhaal over verlies met een verwijzing naar (symbolische) onsterfelijkheid - in de vorm van een zonnestraal op een grafsteen - en een verhaal over verlies zonder een verwijzing naar (symbolische) onsterfelijkheid aan respondenten te laten lezen. Dit onderzoek biedt inzicht in de effecten van het vertellen van verhalen en draagt bij aan meer inzicht in de persuasieve werking van verhalen. Daarnaast biedt het onderzoek inzicht in de impact die verlies op de wereldbeelden van nabestaanden kan hebben en de betekenisgeving die zij aan het verlies geven. Deze kennis draagt bij aan de ontwikkeling van effectieve ondersteuning aan mensen in rouw: het maakt duidelijk of verhalen voor nabestaanden helpend kunnen zijn om opnieuw zin te geven aan het leven.

Terror Management Theory

De Terror Management Theory (TMT) veronderstelt dat de mens het enig levende wezen is dat zich bewust is van zijn eigen dood, terwijl het tegelijkertijd ook een instinctmatige drijfveer heeft om in leven te blijven (Greenberg, Pyszczynski & Solomon, 1986). Deze tegenstelling zorgt ervoor dat de mens dagelijks wordt geconfronteerd met een overweldigende angst voor de dood. Volgens de TMT heeft de mens twee psychologische structuren ontwikkeld om ervoor te zorgen dat het niet aan die angst onderdoor gaat: culturele wereldbeelden en zelfwaardering (Jonas & Fischer, 2006; Burke, Martens & Faucher, 2010). Deze psychologische structuren zijn vergelijkbaar met copingstrategieën: het zijn voor de mens manieren om om te gaan met stressvolle gedachten en gebeurtenissen. Culturele wereldbeelden worden omschreven als een opvatting over de realiteit die het leven doordrenkt met een gevoel van orde, betekenis en oneindigheid (Greenberg, Solomon & Pyszczynski, 1997). Mensen kunnen uit verschillende culturele wereldbeelden steun halen bij behoefte aan

zinggeving en structuur, variërend van nationalistische gevoelens en vooroordelen tot het verlangen naar nageslacht (voor een overzicht zie Burke, Martens, & Faucher, 2016; Hayes, Schimel, Arndt, & Faucher, 2010). Door te voldoen aan de waarden en normen van een cultuur zorgen mensen ervoor dat ze onderdeel uitmaken van iets groters, blijvends en meer betekenisvol dan alleen het individuele bestaan. Op deze manier maken culturele wereldbeelden het voor mensen mogelijk om het gevoel van (symbolische) onsterfelijkheid te ervaren (Tilburg & Igou, 2011). Culturele wereldbeelden functioneren dus als beschermende factor bij zorgen over de eigen dood, door doodgedachten te onderdrukken. Zo leidt het herinnerd worden aan de eigen dood bijvoorbeeld tot het meer positief evalueren van mensen uit de eigen groep, en tot meer negatieve evaluaties over mensen uit een andere groep die de eigen cultuur bekritiseert (Burke, Martens, & Faucher, 2010).

De culturele wereldbeelden zijn gerelateerd aan zelfwaardering. De TMT veronderstelt dat mensen een hoge mate van zelfwaardering kunnen ontwikkelen door te voldoen aan de eisen van hun cultuur en door zich te gedragen volgens de daarbij horende normen en waarden. Mensen die een hoge mate van zelfwaardering ervaren voldoen aan hun culturele wereldbeelden, waardoor ze zichzelf verzekeren van de (symbolische) onsterfelijkheid zoals bijvoorbeeld een plek in de hemel. Mensen met een lage mate van zelfwaardering voldoen naar eigen inzicht minder aan de eisen van hun culturele wereldbeelden en kunnen daardoor lastiger omgaan met de angst voor de dood. Binnen de TMT vervult zelfwaardering dus een modererende functie, wat een ‘angstbuffer’ wordt genoemd (Solomon, Greenberg & Pyszczynski, 1991).

Er is tot op heden binnen de TMT nog maar weinig onderzoek gedaan naar de dood van dierbare anderen. Enkele onderzoeken tonen aan dat gedachten aan de dood van een dierbare, net als gedachten aan de eigen dood, leiden tot meer zorgen over de dood (Taubman-Ben-Ari & Katz-Ben-Ami 2008; Mikulincer, Florian & Hirschberger 2003). Deze onderzoeken hebben echter niet getest of deze zorgen ook effect hebben op culturele wereldbeelden. Er is tot nu toe alleen het onderzoek van Wang (2014), dat aantoont dat gedachten aan de dood van een dierbare, in tegenstelling tot gedachten aan de eigen dood, leiden tot minder verdediging van het culturele wereldbeeld materialisme. Materialisme wordt binnen de TMT als één van de culturele wereldbeelden beschouwd. Volgens Belk (1984, p. 291) weerspiegelt materialisme het belang dat een consument hecht aan bezittingen. Op het hoogste niveau van materialisme nemen dergelijke bezittingen een centrale plaats in en ontwikkelt het zich tot de grootste bron van tevredenheid en ontevredenheid in het leven. Meerdere onderzoeken tonen aan dat mensen meer belang hechten aan bezit op het moment

dat zij aan hun eigen sterfelijkheid worden herinnerd (Burke, Martens, & Faucher, 2010). Het idee hierachter is dat wanneer mensen alles kunnen kopen wat zij willen, het hen het gevoel geeft dat ze een betekenisvol leven leiden. Dit gevoel zorgt voor zelfwaardering en dus voor een buffer tegen de angst voor de eigen dood (Fransen, Arendsen, & Das, 2017). Vanuit dit oogpunt is het mogelijk verklaarbaar waarom materialisme niet werkt bij gedachten aan de dood van een dierbare, immers: het kopen van een dure auto kan het gevoel van waardering van de eigen persoon bevestigen, maar niet de waardering van een dierbare. Materialisme zou zelfs confronterend kunnen werken bij verlies van een dierbare, omdat de fysieke mens ook materie is en dus uiteindelijk vergaat (Pyszczynski, Greenberg, Koole, & Solomon, 2010).

Om vast te kunnen houden aan de (symbolische) onsterfelijkheid van een dierbare zijn wellicht andere culturele wereldbeelden meer geschikt dan de (symbolische) onsterfelijkheid van het zelf. Deze gedachte sluit aan bij studies naar rouw, die aantonen dat mensen na het verlies van een dierbaar persoon meer geneigd zijn intrinsieke doelen na te streven, zoals een grotere waardering voor het leven, betere relaties met anderen en een meer bewuste ontwikkeling van persoonlijke krachten (Niederland & Sholevar 1981; Tedeschi & Calhoun 1996; Thompson, 1985; Thompson & Janigian 1988). Op basis hiervan kan worden verwacht dat bij gedachten aan de dood van een dierbare, andere culturele wereldbeelden als angstbuffer worden gebruikt dan bij gedachten aan de eigen dood.

De ‘selectie’ van wereldbeelden lijkt tot op heden een onderontwikkeld domein te zijn binnen de TMT. Onderzoeken naar TMT tonen bewijs voor een verscheidenheid aan wereldbeelden (Burke, Martens, & Faucher, 2010), maar welk wereldbeeld door mensen zelf wordt ‘geselecteerd’ – een proces dat onbewust gebeurt en waar de mens dus niet actief voor kiest - op het moment dat zij aan hun eigen dood worden herinnerd is onduidelijk (Arndt, Cook, & Routledge, 2004). Aangezien het onderzoek van Wang (2014) suggereert dat het culturele wereldbeeld ‘materialisme’ zijn kracht verliest op het moment dat het om de dood van anderen gaat, lijkt het een aannemelijke gedachte dat wereldbeelden verschillen in werking. Dit onderzoek beoogt hier in experiment 1 een eerste inzicht in te geven, wat verderop wordt toegelicht.

Terror Management Theorie en religie/spiritualiteit

Eén van de wereldbeelden die volgens de TMT functioneert als een beschermende factor tegen gedachten aan de eigen dood is religie (Vail, Rothschild, Weise, Solomon, Pyszczynski & Greenberg, 2010, p.88). In bijna alle religies staat het overstijgen van de dood centraal, wat aansluit bij de veronderstelling van de TMT dat mensen omgaan met de angst

voor de dood door te investeren in een letterlijke of symbolische onsterfelijkheid (Jonas & Fischer, 2006). Pyszczynski, Solomon en Greenberg (2003) rapporteerden dat na de aanslag op het World Trade Center op 11 september 2001 het aantal kerkbezoekers steeg tot het hoogst genoteerde aantal in Amerika sinds 1950. In Canada, Engeland en Australië ging de verkoop van de Bijbel omhoog. Jonas en Fischer (2006) toonden met hun onderzoek aan dat respondenten die intrinsiek religieus waren en hun geloof konden bevestigen door middel van het invullen van de 'Intrinsic and Extrinsic Religious Orientation Scale' van Feagin (1964), bij herinneringen aan de eigen dood minder geneigd waren om daarna nog andere culturele wereldbeelden te verdedigen, dan respondenten die hun geloof niet konden bevestigen. Meerdere onderzoeken laten zien dat gedachten aan de dood mensen motiveert om hun eigen religie te verdedigen (Hui, Chan, Lau, Cheung & Shu Ying, 2014). Religie kan dus beschouwd worden als een cultureel wereldbeeld, wat in dit onderzoek, net zoals in eerder onderzoek (Hui et al., 2014), ook wordt gedaan.

Een ander construct dat aandacht krijgt binnen de TMT en relevant is in dit onderzoek, is hechte relaties (Mikulincer & Florian, 2000; Florian, Mikulincer & Hirshberger, 2002). Florian en Mikulincer (2002) lieten zien dat gedachten aan de eigen sterfelijkheid de behoefte aan intimiteit verhoogde onder zelfverzekerde individuen. Gedachten aan de eigen dood zorgden ook voor een verhoogd streven naar een romantische verbintenis (Mikulincer & Florian, 2000). Deze bevindingen wijzen erop dat intieme en romantische relaties als cultureel wereldbeeld functioneren. Florian et al. (2002) vonden in hun onderzoek dat het activeren van gedachten aan de hechte relatie met een partner, de behoefte van respondenten om andere culturele wereldbeelden te activeren verlaagde. Florian et al. (2002) veronderstellen met deze bevindingen dat hechte relaties als angstbuffer werken, op eenzelfde modererende manier als zelfwaardering. Er zijn echter vraagtekens te plaatsen bij deze conclusie. Allereerst is het de vraag in hoeverre intieme en romantische verbintenissen vergelijkbaar zijn met hechte relaties in algemene zin, waarbij intimiteit en romantiek - zoals bij vriendschappen - geen rol hoeven te spelen. Daarnaast kunnen de bevindingen uit het onderzoek van Florian et al. (2002) er evengoed op wijzen dat hechte relaties als cultureel wereldbeeld werken, en niet als angstbuffer. In het onderzoek van Florian et al. (2002) werden respondenten gemanipuleerd door de ene helft wel aan hun hechte relaties te laten denken en de andere helft niet, maar deze manipulatie vond pas plaats *nadat* respondenten werden herinnerd aan hun eigen sterfelijkheid, of toegewezen werden aan een neutrale conditie. Daarna werd de reactie van de respondenten op een cultureel wereldbeeld (sociale overtredingen) gemeten. Als hechte relaties functioneren als wereldbeeld, zou gesuggereerd kunnen worden dat respondenten al

een wereldbeeld hadden bevestigd en daardoor lager scoorden op sociale overtredingen. Op basis van het onderzoek van Florian et al. (2002) kan dus enkel geconcludeerd worden dat hechte relaties mensen in staat stellen om gedachten aan de eigen dood te onderdrukken, maar of dit als een angstbuffer of als een cultureel wereldbeeld werkt kan niet worden vastgesteld. Omdat een cultureel wereldbeeld wordt gezien als een opvatting over de realiteit die het leven doordrenkt met een gevoel van orde, betekenis en oneindigheid (Greenberg et al., 1997), is het een aannemelijke gedachte dat hechte relaties als cultureel wereldbeeld werken. Gesuggereerd kan worden dat wanneer mensen worden herinnerd aan hun eigen sterfelijkheid, ze zich vastklampen aan relaties om meer betekenis te geven aan het leven. Mensen kunnen door hechte relaties de eindigheid van hun leven ontkennen, door het idee dat zij voortleven in de gedachten van dierbaren. In dit onderzoek wordt verondersteld dat hechte relaties inderdaad als een cultureel wereldbeeld werken. Dit wordt in experiment 1 van dit onderzoek getest. Dit leidt tot de volgende hypothese voor experiment 1:

H1. Het bevestigen van het belang van hechte relaties functioneert als cultureel wereldbeeld dat reageert op gedachten aan sterfelijkheid.

Daarnaast wordt in dit onderzoek een verschil in de selectie van culturele wereldbeelden verwacht, waarbij wordt verondersteld dat respondenten die aan de dood van een dierbare worden herinnerd sterker geneigd zijn het wereldbeeld hechte relaties te bevestigen dan het wereldbeeld materialisme. Deze veronderstelling van verschil in werking van culturele wereldbeelden sluit aan bij de verwachtingen van onder andere Arndt et al. (2004). Dit leidt tot de volgende twee hypothesen voor experiment 1:

H2. Respondenten die aan de dood van een dierbare worden herinnerd zijn, in vergelijking met respondenten die aan de eigen dood worden herinnerd en met respondenten in de controle conditie, sterker geneigd het culturele wereldbeeld ‘hechte relaties’ te bevestigen dan het culturele wereldbeeld ‘materialisme’.

H3. Respondenten die aan de eigen dood worden herinnerd, zijn sterker geneigd het culturele wereldbeeld ‘materialisme’ te bevestigen dan respondenten die aan de dood van een dierbare worden herinnerd en respondenten in de controle conditie.

Wanneer hechte relaties worden beschouwd als een cultureel wereldbeeld, is verlies van een dierbaar persoon desastreuus: er kan niet meer teruggevallen worden op de hechte relatie, waardoor dit wereldbeeld in elkaar stort. Om opnieuw zin te geven aan het leven en

niet onderdoor te gaan aan de angst van het verder moeten zonder de dierbare, dient een nieuw wereldbeeld opgebouwd te worden. Spiritualiteit en religie lijken binnen dit proces van zingeving een belangrijke rol te spelen (Pargament, Koenig, & Perez, 2000).

Spiritueel/religieus welzijn en verlies

Ieder mens wordt vroeg of laat in zijn leven geconfronteerd met het verlies van een dierbare. Dit verlies wordt over het algemeen gezien als één van de meest stressvolle gebeurtenissen die mensen meemaken tijdens het leven. Het lijden onder zo'n verlies heeft een grote invloed op het psychische en fysieke welzijn van de persoon in rouw (Gallagher-Thompson, Farberow, Thompson, & Peterson, 1993; Ott, 2003; Stroebe & Stroebe, 1987). De achtergeblevenen moeten een manier vinden om verder te gaan met leven, zonder een persoon die belangrijk voor ze is. Dit is een zware taak en vraagt om een reconstructie van wereldbeelden: de persoon in rouw moet begrip en besef krijgen van wat er is gebeurd en het verlies verwerken in cognitieve schema's, ofwel in nieuwe wereldbeelden. Deze cognitieve schema's helpen om de onzekerheden van de dood te kunnen dragen en om effectief in het heden te kunnen functioneren (Krause, Liang, Schaw, Sugisawa, Kim, & Sugihara, 2002).

Dimensies van religie en spiritualiteit zijn in veel onderzoek gerelateerd aan belangrijke indicatoren van mentale gezondheid en subjectief welzijn (Unterrainer, Nelson, Collicutt, & Fink, 2012). Onderzoekers naar rouw beschouwen 'religieus vertrouwen' - een formeel geloofssysteem en deelname in geloofsinstututen (Fallot, 2001) - als één van de meest gebruikte en effectieve middelen om om te gaan met de dood van een dierbare (Shuchter & Zisook, 1993, p. 32). Ook spiritualiteit - een algemeen geloof of een ervaring/waarneming die de menselijke realiteit overstijgt (Fallot, 2001) - lijkt een positieve voorspeller te zijn voor het omgaan met verlies (Maronne, 1999). Religie en spiritualiteit zijn twee concepten die lastig van elkaar te onderscheiden zijn en vanwege deze complexiteit in verscheidene onderzoeken door elkaar worden gebruikt (Krause et al., 2002; Worthmann & Park, 2008). Het is buiten de omvang van dit huidige onderzoek om de precieze verschillen te behandelen en om deze reden is er ook in dit onderzoek voor gekozen om met religie en spiritualiteit naar eenzelfde betekenis te verwijzen. Deze betekenis wordt in de alinea hieronder aan de hand van zes dimensies beschreven. Mensen in rouw kunnen zich beroepen op religie en spiritualiteit, om op zoek te gaan naar troost, coping technieken en betekenis (Pargament et al., 2000). Verscheidene onderzoeken tonen aan dat religieuze en spirituele mensen minder last hebben van psychische en lichamelijke belemmeringen wanneer een geliefde sterft (Maronne, 1999; Worthmann & Park, 2008). Zo vonden Krause et al. (2002) dat volwassenen in Japan die een

dierbare verloren en in een goed leven na de dood geloofden, een minder hoge bloeddruk hadden dan volwassenen die een dierbare verloren en niet in een goed leven na de dood geloofden.

Om religieus/spiritueel welzijn te meten, is er het ‘Multidimensional Inventory for Religious/Spiritual Well-Being’ (MIRSWB) ontwikkeld, door de interdisciplinaire researchgroep van de Medische Universiteit in Graz, Oostenrijk. Het RSWB wordt gedefinieerd als “the ability to experience and integrate meaning and purpose in existence through connectedness with self, others or a power greater than oneself” (Unterrainer, Ladenhauf, Wallner-Liebmann, & Fink, 2011, p. 117). Dit instrument beschrijft zes dimensies van religieus/spiritueel welzijn: immanente hoop, vergevingsgezindheid en ervaringen van zingeving voor het meten van immanent of existentieel welzijn, en transcendentale hoop, algemene religiositeit en verbondenheid als de transcendentale (of religieuze/spirituele) dimensie van het RSWB (Unterrainer, Nelson, Collicutt & Fink, 2012). De dimensies immanente hoop, vergevingsgezindheid en ervaringen van zingeving worden in het instrument gezien als indicatoren van subjectief welzijn die kunnen worden beschouwd als religieuze/spirituele dimensies, maar ook kunnen bestaan zonder religieuze/spirituele bijbetekenis. Bij de transcendentale dimensies is deze bijbetekenis er wel. Algemene religiositeit relateert hierbij aan een geloof dat meer geïnstitutionaliseerd is, gebonden aan religieuze gemeenschappen en tradities, bij verbinding gaat het om een niet-geïnstitutioniseerd geloof. Transcendentale hoop kan het best omschreven worden als het tegenovergestelde van de existentiële angst die mensen hebben voor de dood, zoals het geloof in leven na de dood in bijvoorbeeld de vorm van een paradijs (Unterrainer et al., 2012).

In dit onderzoek wordt alleen een verband getoetst tussen verlies en transcendentale hoop, ervaringen van zingeving en verbondenheid, omdat deze aspecten te maken hebben met het (opnieuw) zin geven aan het leven na het verlies en het geloof in (symbolische) onsterfelijkheid, wat in dit onderzoek centraal staat. Algemene religiositeit en vergevingsgezindheid richten zich meer op andere aspecten, zoals geloof in een hogere macht. Hoewel immanente hoop wel te maken heeft met zingeving, wordt er in dit onderzoek geen relatie tussen verlies en immanente hoop verwacht. Verondersteld wordt dat door het opnieuw zin geven aan het leven en het geloof in (symbolische) onsterfelijkheid, de persoon in rouw uiteindelijk in staat is om met vertrouwen naar de toekomst te kijken, op eenzelfde manier als personen die niet in rouw zijn. Om deze reden worden in de vragenlijst alleen transcendentale hoop, ervaringen van zingeving en verbondenheid meegenomen.

Dit onderzoek veronderstelt dus dat mensen die een dierbaar persoon verliezen, houvast vinden in transcendentale hoop, ervaringen van zingeving en verbondenheid om zo het verlies beter te kunnen dragen. Met andere woorden: iemand die een dierbaar persoon is verloren ‘ontwikkelt’ het wereldbeeld religie/spiritualiteit en verdedigt dit beeld op het moment dat hij wordt herinnerd aan zijn verlies. Dit wordt getest in experiment 2. Hierbij wordt verondersteld dat hoe ernstiger het verlies is dat mensen meemaken, hoe meer impact het heeft op hun dagelijks leven en dus op hun culturele wereldbeelden. Om die reden is het waarschijnlijk dat het voor iemand die een matig verlies heeft meegemaakt minder noodzakelijk is om het wereldbeeld spiritualiteit te ‘ontwikkelen’ dan voor iemand die een zwaar verlies heeft meegemaakt. Met andere woorden: er wordt verwacht dat hoe ernstiger het verlies is dat een persoon heeft meegemaakt, hoe hoger die persoon scoort op spiritualiteit. In deze studie is echter geen causaliteit aan te tonen; op de vraag of verlies tot spiritualiteit leidt kan in deze studie geen antwoord worden gegeven. Wel kan getoetst worden of er een positief verband bestaat tussen de twee variabelen. Vervolgonderzoek is echter noodzakelijk om te toetsen hoe dit verband precies in elkaar zit. Om deze reden worden woorden als ‘ontwikkelt’ en ‘ontstaat’ in de context met spiritualiteit tussen aanhalingstekens geplaatst.

Het culturele wereldbeeld religie/spiritualiteit ‘ontstaat’ naar verwachting niet meteen nadat iemand een dierbaar persoon is verloren. Tijd wordt voor het ‘ontstaan’ van het wereldbeeld als belangrijke factor gezien. Wanneer het verdriet afneemt, lijkt de acceptatie van het verlies toe te nemen (Prigerson & Maciejewski, 2008). Dit suggereert dat verdriet en acceptatie twee kanten van dezelfde medaille zijn. Verdriet wordt hierbij geassocieerd met het emotionele onvermogen te kunnen accepteren dat een geliefd persoon er niet meer is; de staat van emotionele onrust en frustratie die ontstaat omdat de persoon in rouw zijn geliefde terug wil, wat een onrealiseerbaar verlangen is. Acceptatie wordt omschreven als de emotionele gelijkmoedigheid – een gevoel van innerlijke vrede en rust dat samengaat met het loslaten van de frustratie iets terug te willen winnen wat afgenomen is (Prigerson & Maciejewski, 2008). Verdriet en acceptatie lijken dus een belangrijke rol te spelen in het rouwproces en daarmee in de impact van verlies op wereldbeelden. Om deze reden wordt aan de respondenten die een dierbaar persoon zijn verloren gevraagd hoe veel verdriet zij hier dagelijks nog van ondervinden en in hoeverre zij dit verlies op dit moment kunnen accepteren.

Verwacht wordt dus dat naarmate respondenten een zwaarder verlies hebben meegemaakt, zij hoger scoren op transcendentale hoop, ervaringen van zingeving en verbondenheid. Daarnaast wordt verwacht dat naarmate respondenten het verlies beter kunnen accepteren, zij hoger scoren op transcendentale hoop, ervaringen van zingeving en

verbondenheid. Om te controleren of respondenten een religieus/spiritueel wereldbeeld hebben ‘ontwikkeld’ doordat ze dit van huis uit hebben meegekregen, of doordat ze een andere heftige periode dan rouw hebben meegemaakt, worden vragen over religieuze/spirituele opvoeding en depressie meegenomen in de vragenlijst. Ook bij deze mogelijke verbanden kan echter niet over causaliteit worden gesproken: of depressie en opvoeding tot spiritualiteit leiden kan op basis van dit onderzoek niet worden vastgesteld. Wel kan worden getoetst of er een verband bestaat tussen de variabelen. Dit leidt tot de volgende hypothesen voor experiment 2:

H4. Naarmate respondenten een zwaarder verlies hebben meegemaakt, scoren zij hoger op spiritualiteit.

H5. Naarmate respondenten een verlies in meerdere mate kunnen accepteren, scoren zij hoger op spiritualiteit.

Existentiële verhalen

Een belangrijke vertolker van culturele wereldbeelden zijn verhalen. Verhalen spelen een centrale rol in het leven van de mens (Hamby, Brinberg & Daniloski, 2016). De aandacht van de mens wordt getrokken door fictie omdat het plezier brengt, wat tegenstrijdig lijkt omdat de meeste fictie onplezierig is en over thema's gaat als bedreiging, angst en de dood. Verhalen over de hele wereld gaan bijna altijd over mensen met problemen; als er geen probleem in een verhaal zit is er geen verhaal, ongeacht het genre. Een verklaring die voor deze paradox wordt gegeven is dat het menselijk brein is gevormd voor verhalen, om door verhalen gevormd te worden. Verhalen bieden de mens de mogelijkheid emoties te voelen waarvoor geen prijs betaald hoeft worden. De psycholoog en schrijver Keith Oatley noemt verhalen ook wel de ‘flight simulators’ van het sociale leven (Oatley, 1999): de mens kan in een film of boek oefenen met moeilijke situaties, zoals bijvoorbeeld verlies, zonder dat het deze situatie daadwerkelijk hoeft te ondergaan. Fictie wordt volgens Oatley dus gezien als een oud, virtueel middel dat is gespecialiseerd in het simuleren van menselijke problemen (Oatley, 1999).

Vanuit dit oogpunt zou verwacht kunnen worden dat mensen worden aangetrokken door een verhaal over verlies en dit verhaal als leerproces gebruiken. De vraag is echter of het lerende aspect van verhalen bij verlies wel opgaat, immers: er wordt een verschil in culturele wereldbeelden verondersteld tussen mensen die een ernstig verlies hebben meegemaakt en mensen die geen of een matig verlies hebben meegemaakt. De verwachting hierbij is dat

mensen die een ernstig verlies hebben meegemaakt gebruikmaken van het culturele wereldbeeld religie/spiritualiteit, om de (symbolische) onsterfelijkheid te bevestigen; een wereldbeeld waarvan wordt verwacht dat mensen die geen of een matig verlies hebben meegemaakt er in mindere mate over beschikken. Dit onderzoek test of het voor de waardering voor een verhaal over verlies uitmaakt of de respondent zelf een ernstig verlies heeft meegemaakt. Om dit te onderzoeken krijgen respondenten een verhaal te lezen waarin verlies van een dierbare centraal staat. Er worden twee versies geschreven, waarin bij de ene versie het wereldbeeld religie/spiritualiteit een rol speelt en bij de andere niet. In de ene versie wordt een ‘teken’ van (symbolische) onsterfelijkheid omschreven in de vorm van een zonnestraal op een grafsteen. Deze zonnestraal wordt door het personage omschreven als een teken dat de overleden dierbare nog in haar aanwezigheid is. In de andere versie van het verhaal wordt dit teken van (symbolische) onsterfelijkheid weggelaten. Hierbij wordt verwacht dat naarmate respondenten een zwaarder verlies hebben meegemaakt en het verlies in meerdere mate kunnen accepteren, de waardering van de lezer voor het verhaal wordt vergroot.

Maar hoe werken verhalen nu precies en wat zorgt ervoor dat de lezer het verhaal waardeert? Eén van de belangrijkste onderliggende factoren van de kracht van verhalen die in meerdere onderzoeken aan wordt getoond is identificatie (Cohen, 2001; Green en Dill, 2013; Moyer-Gusé en Nabi, 2010). Cohen (2001) definieert identificatie als: “an imaginative process through which an audience member assumes the identity, goals, and perspective of a character.” (p. 261). Identificatie wordt door Cohen (2001) dus gezien als een proces waarbij de ontvanger van het verhaal tijdens het lezen de identiteit, doelen en het perspectief van het karakter overneemt. Deze definitie is in veel onderzoeken gebruikt (Green en Dill, 2013; Moyer-Gusé en Nabi, 2010) en zal ook in dit onderzoek gebruikt worden. Cohen (2001) veronderstelt dat een grotere identificatie van de ontvanger met het karakter leidt tot het meer vermaakt kunnen worden door het verhaal. Meerdere onderzoeken tonen een positief verband tussen identificatie en waardering aan (Igartua, 2010). Zo laten Igartua en Páez (1997) in hun onderzoek zien dat hogere scores op identificatie met de karakters van de dramafilm ‘Spanish Civil War’ wijzen op hogere scores op waardering voor de film. Identificatie wordt in studies op verschillende manieren geconceptualiseerd en geoperationaliseerd. Het is buiten de omvang van dit onderzoek om deze manieren allemaal te bespreken (zie Moyer-Gusé, 2008; Slater en Rouner, 2002). Dit onderzoek gebruikt de term identificatie om te verwijzen naar vier onderliggende constructen die in onderzoek van Murphy, Frank, Chatterjee en Baezconde-Garbanati (2013) zijn gebruikt: *wenselijke identificatie* (opkijken naar een

karakter), *waargenomen overeenkomsten* (herkenning in een karakter), *parasociale interactie* (een pseudo- of schijnrelatie ervaren met het karakter) en *een karakter sympathiek vinden*. In dit onderzoek wordt verwacht dat naarmate respondenten een zwaarder verlies hebben meegemaakt en dit verlies in meerdere mate kunnen accepteren, zij hoger scoren op identificatie, doordat ze zich - met name dankzij de herkenning - beter kunnen identificeren met het karakter. Daarnaast wordt verwacht dat naarmate respondenten een zwaarder verlies hebben meegemaakt en dit verlies in meerdere mate kunnen accepteren, zij zich nog meer kunnen identificeren met het karakter bij het verhaal met verwijzing naar (symbolische) onsterfelijkheid, dan bij het verhaal zonder verwijzing naar (symbolische) onsterfelijkheid.

Bij identificatie lijkt ook transportatie een grote invloed uit te oefenen op de kracht van verhalen. Green, Brock en Kaufman (2004) omschrijven transportatie in een verhaal als “the process of temporarily leaving one’s reality behind and emerging from the experience somehow different from the person one was before entering the milieu of the narrative” (p. 315). Transportatie in de verhalende wereld wordt geconceptualiseerd als een onderscheidend mentaal proces, een geïntegreerde samensmelting van aandacht, verbeelding en gevoel. Het wordt gezien als een cognitieve staat waarin ontvangers hoogbetrokken raken bij en geabsorbeerd in een verhaal (Green & Brock, 2000). De theorie suggereert dat de waardering voor een verhaal kan profiteren van het gevoel van opgaan in een verhalende wereld, alsmede van de consequenties van die ‘onderdompeling’ (o.a. Green & Brock, 2000). Met deze consequenties worden connecties met de karakters en zelftransformatie bedoeld. In dit onderzoek wordt verwacht dat naarmate respondenten een zwaarder verlies hebben meegemaakt en dit verlies in meerdere mate kunnen accepteren, zij door de herkenning hoger scoren op transportatie. Daarnaast wordt verwacht dat naarmate respondenten een zwaarder verlies hebben meegemaakt en dit verlies in meerdere mate kunnen accepteren, zij nog hoger scoren op transportatie bij het verhaal met verwijzing naar (symbolische) onsterfelijkheid, dan bij het verhaal zonder verwijzing naar (symbolische) onsterfelijkheid.

Bij identificatie en transportatie erkennen onderzoekers de rol die emotie speelt bij de kracht van verhalen (Green & Brock, 2000; Slater & Rouner, 2002). Green en Brock (2000) suggereren dat een verhoogde emotionele reactie een noodzakelijke component is om de lezer in het verhaal te kunnen laten transporteren. Zij stellen dat ontvangers worden geabsorbeerd in dramatische elementen van een verhaal voornamelijk dankzij elementen van spanning, romantiek, conflict, komedie en het overwinnen van tegenspoed. Ook Slater en Rouner (2002) erkennen de centrale rol die emoties in verhalen spelen; emoties bieden het publiek de mogelijkheid om mee te kunnen voelen met de karakters, zo veronderstellen zij. Dillard en

Peck (2000) tonen aan dat verhalen die meerdere emoties bevatten, als meer aangrijpend en overtuigend worden ervaren door publiek. Zij veronderstellen dat de verklaring is dat emoties invloed hebben op wat mensen opmerken en herkennen, deels omdat het psychologische reacties oproept die een dimensie van ervaring toevoegen.

Een construct dat binnen recent onderzoek naar emotie in toenemende mate aandacht krijgt is mixed affect: het gelijktijdig optreden van zowel positieve als negatieve emoties. Zo toonden Larsen, McGraw en Cacioppo (2001) met hun onderzoek aan dat de film *Life is Beautiful* bij respondenten zowel blije als droevige emoties oproep. Oliver en Hartmann (2010) noemen mixed affect een belangrijk kenmerk van betekenisvolle verhalen. Ze geven hiervoor de verklaring dat mensen die op zoek zijn naar de betekenis van een verhaal, ook moeten 'lijden' om tot een bepaald inzicht te komen: het inzicht krijgen in bijvoorbeeld een tragedie kan inspireren, maar gaat vermoedelijk ook gepaard met sombere gevoelens (Oliver & Hartmann, 2010; Oliver & Raney, 2011). Verhalen die bij de ontvanger gemengde gevoelens oproepen lijken een belangrijke voorspeller te zijn voor het succes van het verhaal. Zo lieten bijvoorbeeld Slater, Oliver en Apple (2016) met hun onderzoek zien dat mixed affect een mediërende rol lijkt te spelen bij de acceptatie van een betekenisvolle video. In dit onderzoek wordt verwacht dat naarmate respondenten een zwaarder verlies hebben meegemaakt en dit verlies in meerdere mate kunnen accepteren, zij door herkenning hoger scoren op gemengde gevoelens. Daarnaast wordt verwacht dat naarmate respondenten een zwaarder verlies hebben meegemaakt en dit verlies in meerdere mate kunnen accepteren, zij nog hoger scoren op mixed affect bij het verhaal met verwijzing naar (symbolische) onsterfelijkheid, dan bij het verhaal zonder verwijzing naar (symbolische) onsterfelijkheid. Dit leidt tot de volgende hypothesen van experiment 2:

H6. Naarmate respondenten een zwaarder verlies hebben meegemaakt en dit verlies in meerdere mate kunnen accepteren, scoren zij hoger op (1) identificatie, (2) transportatie, (3) mixed affect en (4) waardering.

H7. Naarmate respondenten een zwaarder verlies hebben meegemaakt en dit verlies in meerdere mate kunnen accepteren, scoren zij via (1) identificatie, (2) transportatie en (3) mixed affect hoger op waardering voor het verhaal met het teken van (symbolische) onsterfelijkheid, dan voor het verhaal zonder het teken van (symbolische) onsterfelijkheid.

Experiment 1

Methode

Materiaal

Eén experiment met zes verschillende condities is uitgevoerd om te testen of het bevestigen van het belang van hechte relaties als een cultureel wereldbeeld functioneert dat reageert op gedachten aan sterfelijkheid. Ook is getoetst of respondenten die werden herinnerd aan de dood van een dierbare, in vergelijking met respondenten die aan de eigen dood werden herinnerd en met respondenten in de controle conditie, sterker geneigd waren het culturele wereldbeeld hechte relaties te bevestigen dan het culturele wereldbeeld materialisme. Daarnaast is getest of respondenten die werden herinnerd aan de eigen dood, sterker geneigd waren het culturele wereldbeeld materialisme te bevestigen dan respondenten die werden herinnerd aan de dood van een dierbare en respondenten in de controle conditie. Bij twee van de condities – de mortality salience condities (MS) - is aan respondenten gevraagd in een paar zinnen de gevoelens en gedachten te omschrijven die opkwamen als ze aan hun eigen dood dachten en wat er gebeurt met hun lichamen als ze fysiek doodgaan (Rosenblatt, Greenberg, Solomon, Pyszczynski & Lyon, 1989). Bij twee condities – de mortality salience of a loved one condities (MSLO) – is aan respondenten gevraagd in een paar zinnen de gevoelens en gedachten te omschrijven die opkwamen als ze aan de dood van een dierbare dachten en wat er met hem of haar en het lichaam gebeurt als hij of zij fysiek doodgaat (Wang, 2014). Bij twee condities – de controle condities (CC) - is aan respondenten gevraagd in een paar zinnen de gedachten en gevoelens te omschrijven die opkwamen als ze dachten aan het kijken naar de televisie en wat er fysiek met ze gebeurt als ze televisie kijken (Rosenblatt et al., 1989). Het manipuleren van respondenten door ze te bevragen naar gedachten over de eigen dood en naar gedachten over televisie kijken wordt in TMT studies veelvuldig gedaan.

Voorafgaand aan dan wel na de manipulatie is aan respondenten gevraagd te reageren op vragen over het belang van hechte relaties. De timing van deze meting van de tweede onafhankelijke variabele is gemanipuleerd om te testen of het nadenken over het belang van hechte relaties als cultureel wereldbeeld werkt. Verwacht werd dat respondenten die na het denken aan de dood op het belang van hechte relaties moesten scoren, hoger scoorden op het belang van hechte relaties dan respondenten die voorafgaand aan het denken aan de dood moesten scoren op het belang van hechte relaties.

Proefpersonen

In totaal hebben er aan het onderzoek 233 respondenten deelgenomen. Alle respondenten zijn willekeurig blootgesteld aan één van de zes versies van het experiment (voor de precieze verdeling van de respondenten zie tabel 1). In dit huidige onderzoek bleek dat bij de controle conditie de gedachten aan televisie kijken ook negatieve, doodgerelateerde gedachten oproepen. Omdat de intentie van deze manipulatie juist was om bij respondenten neutrale gedachten op te roepen (en dus geen doodgerelateerde gedachten), zijn de antwoorden achteraf gecodeerd met neutraal ($n = 29$, voorbeeld: *'niets'*), positief ($n = 32$, voorbeeld: *'mijn lichaam komt tot rust'*) en negatief ($n = 12$, voorbeeld: *'ik word angstig voor aanslagen'*). Antwoorden die zowel positieve als negatieve omschrijvingen bevatten, werden gecodeerd met negatief (voorbeeld: *'ik kan blij zijn en lachen om leuke dingen maar ook bang worden voor bijvoorbeeld dingen als oorlog'*). De antwoorden die werden gecodeerd met negatief zijn niet meegenomen. Uiteindelijk zijn er dus 211 respondenten meegenomen in de analyses.

Tabel 1. Aantal proefpersonen per conditie. (HR vooraf = voorafgaand aan het denken aan de (eigen) dood scoren op het belang van hechte relaties; HR achteraf = volgend op het denken aan de (eigen) dood scoren op het belang van hechte relaties.)

	MS	MSLO	CC
HR vooraf	$N = 32$	$N = 35$	$N = 26$
HR achteraf	$N = 45$	$N = 38$	$N = 35$

186 van de respondenten waren, 21 waren man. Vier respondenten gaven aan hun geslacht liever niet kenbaar te willen maken. De verdeling van geslacht over de verschillende groepen was gelijk ($\chi^2(5) = .99, p = .964$). De leeftijd varieerde tussen de 15 en 72 ($M = 39.18, SD = 13.42$). De verdeling van leeftijd over de verschillende groepen was gelijk ($F(6, 200) < 1, p = .996$). De laagst afgeronde opleiding onder de respondenten was het basisonderwijs en de hoogst afgeronde opleiding een master aan de universiteit. Het meest frequente niveau was MBO (32.2%). De verdeling van het opleidingsniveau over de verschillende groepen was gelijk ($\chi^2(30) = 29.32, p = .501$).

Onderzoeksontwerp

Er is gebruik gemaakt van een 3x2 design met als onafhankelijke variabelen gedachten aan de dood en timing hechte relaties. De variabele gedachten aan de dood is gemanipuleerd door mensen te laten schrijven over gedachten aan de eigen dood, gedachten aan de dood van een dierbare, of gedachten aan televisie kijken (controle conditie). De variabele timing hechte relaties is gemanipuleerd door het moment waarop de vragen over hechte relaties werden afgenomen: of voorafgaand aan het denken aan de dood, of na het denken aan de dood.

Instrumentatie

- Doodgedachten

Het meten van doodgedachten is gedaan aan de hand van de Word Completion Task, een meetinstrument dat binnen onderzoek naar TMT veelvuldig wordt gebruikt (Burke et al., 2010). Hierbij werden respondenten gevraagd 15 woordfragmenten aan te vullen op basis van een aantal letters die al waren gegeven. De woorden die konden worden ingevuld waren neutrale woorden, of woorden die te maken hadden met de dood. (*Voorbeelditem: doo_, wat kon worden ingevuld met 'doof', 'dood', of 'doos'.*) Doodgedachten werden tweemaal gemeten: voorafgaand aan en volgend op de vragen over materialisme. Dit werd gedaan om te testen of de score op doodwoorden afnam op het moment dat respondenten een cultureel wereldbeeld hadden bevestigd. Doodgedachten werden geanalyseerd door punten toe te kennen aan ieder doodwoord dat door de respondent werd ingevuld: voor ieder ingevuld doodwoord kreeg de respondent één punt. Deze punten zijn voor iedere respondent bij elkaar opgeteld en vormde uiteindelijk de totaalscore. Deze totaalscores zijn in de analyses gebruikt.

- Hechte relaties als cultureel wereldbeeld

De betrouwbaarheid van Hechte Relaties bestaande uit 15 items gebaseerd op de vragenlijst 'Relationship Strength Indicators and Partner Quality' van Aaker, Fournier en Brasel (2004), op zevenpunts Likertschaal was goed $\alpha = .94$. (*Voorbeelditem: 'hoe tevreden ben jij met jouw hechte relaties?'*.) Deze variabele is getoetst als onafhankelijke variabele én als afhankelijke variabele. Om te toetsen of de timing van het afnemen van de vragen over hechte relaties een effect had op de score van materialisme, werd het meetinstrument in de analyse meegenomen als onafhankelijke variabele. Om te toetsen of gedachten aan de (eigen) dood een effect had op het belang van hechte relaties, werd het meetinstrument in de toets meegenomen als afhankelijke variabele.

- Materialisme als cultureel wereldbeeld

De betrouwbaarheid van Materialisme bestaande uit 3 items van Kasser en Sheldon (2000) was niet goed $\alpha = .57$. Om deze reden zijn de onderstaande 3 items los meegenomen:

1. In hoeverre geef jij de voorkeur aan het winstgevender zijn dan de andere drie bedrijven? Antwoordmogelijkheden: 1 helemaal niet, 7 helemaal wel.
2. In hoeverre verwacht jij dat de andere bedrijven zullen proberen om elk jaar het maximum aantal hectare te kappen? Antwoordmogelijkheden: 1 helemaal niet, 7 helemaal wel.
3. Hoeveel hectare zou jij voor aankomend jaar bieden om te kappen?
Antwoordmogelijkheden: 0 hectare – 10 hectare. Deze variabele is voor de analyses omgepoold tot een schaal van 1 tot 7, zodat de antwoorden inhoudelijk vergeleken konden worden met de antwoorden op de vragen over het belang van hechte relaties - die op zevenpunts Likertschaal werden gemeten. Deze vergelijking was noodzakelijk om te toetsen of er een verschil bestond in de selectie van culturele wereldbeelden.

Procedure

De vragenlijsten zijn online verspreid en afgenomen. Om mensen te motiveren om mee te doen, werd een prijs uitgelooft: respondenten maakten kans op een fotoshoot gemaakt door Marco Borsato. Marco Borsato is een kennis van de onderzoeker – waardoor het mogelijk was om deze prijs te regelen - en heeft een directe link met verlies: in veel van zijn nummers staat het onderwerp verlies centraal. Marco Borsato riep op zijn eigen Facebook- en Twitterpagina mensen op om mee te doen aan het onderzoek. De weblink naar de vragenlijst van experiment 1 is samen met de weblink naar de vragenlijst van experiment 2 in een oproep geplaatst. Hierbij werden respondenten die aan beide experimenten wilden meedoen vriendelijk verzocht om tenminste één dag tussen de deelnamen te laten zitten. Dit is gedaan om te voorkomen dat deelname aan het ene experiment de antwoorden van het andere experiment kon beïnvloeden. De enige informatie die van te voren werd gegeven was dat het onderzoek ging over verhalen en dat meedoen ongeveer 10 minuten zou duren. Erbij vermeld werd dat er geen goede of foute antwoorden waren en dat de onderzoeker benieuwd was naar de eigen belevingswereld van de respondent. Als de respondent kans wilde maken op de fotoshoot met Marco Borsato, werd gevraagd het mailadres in te vullen, waarbij expliciet werd vermeld dat het mailadres alleen zou worden gebruikt in het geval de respondent de prijs had gewonnen en alle mailadressen na de prijsuitreiking direct vernietigd zouden worden. Hierna startte het officiële deel van de vragenlijst. Respondenten werden gevraagd om

gedachten aan de eigen dood, gedachten aan de dood van een dierbare of gedachten aan het kijken van televisie op te schrijven. Voorafgaand aan deze vraag of volgend op deze vraag werden aan de respondenten vragen gesteld over het belang van hechte relaties. Hierna werden de doodgedachten gemeten door middel van de World Completion Task (WCT). Na het invullen van de WCT is aan respondenten gevraagd te reageren op stellingen over materialisme. Vervolgens werden nogmaals de doodgedachten gemeten door middel van de WCT. Hierna werden er vragen afgenomen over de demografische kenmerken geslacht, leeftijd en opleidingsniveau. Tot slot werd nog de vraag gesteld of de respondent ook had deelgenomen aan het andere experiment waarbij kans gemaakt kon worden op een fotoshoot met Marco Borsato, en zo ja, hoelang dat was geleden. Dit is gedaan om te checken of respondenten niet op dezelfde dag aan beide experimenten hadden deelgenomen. Mocht dit onverhoopt toch het geval zijn geweest, dan kon hier door deze vraag voor worden gecontroleerd. Aan het einde van het onderzoek werden de respondenten bedankt en werd kort toegelicht wat het doel was van het onderzoek, om duidelijk te maken wat de reden was voor de wellicht confronterende vragen die waren gesteld. Het mailadres van de onderzoeker werd erbij vermeld, voor het geval mensen vragen en/of opmerkingen hadden.

Statistische toetsing

Om antwoorden te geven op de hypothesen zijn meerdere toetsen uitgevoerd. Om te toetsen of het bevestigen van het belang van hechte relaties als cultureel wereldbeeld functioneert zijn tweeweg variantie-analyses uitgevoerd. Om te toetsen of respondenten die aan de dood van een dierbare werden herinnerd, in vergelijking met respondenten die aan de eigen dood werden herinnerd en met respondenten in de controle conditie, sterker waren geneigd het culturele wereldbeeld hechte relaties te bevestigen dan het culturele wereldbeeld materialisme, zijn tweeweg univariate variantie-analyses met herhaalde metingen uitgevoerd. Om te toetsen of respondenten die aan de eigen dood werden herinnerd, eerder waren geneigd het culturele wereldbeeld materialisme te bevestigen dan respondenten die aan de dood van een dierbare werden herinnerd en respondenten in de controle conditie, zijn tweeweg univariate variantie-analyses uitgevoerd.

Resultaten

In onderstaande rapportages worden labels gebruikt die eerst een korte uitleg behoeven.

‘Doodwoorden’: het aantal woorden dat respondenten bij de Word Completion Test hebben ingevuld, die waren gerelateerd aan de dood.

‘Timing HR’: het moment waarop respondenten vragen over hechte relaties hebben ingevuld. De ene helft deed dit voorafgaand aan de mortality salience manipulatie, de andere helft deed dit na de mortality salience manipulatie.

‘Experimentele Conditie’: de manipulatie waarbij respondenten moesten nadenken over de eigen dood (MS conditie), de dood van een dierbare (MSLO conditie), of het kijken van televisie (controle conditie).

Doodwoorden

Uit een tweeweg variantie-analyse met herhaalde metingen voor Doodwoorden met als factoren Experimentele Conditie en Timing HR bleek een significant hoofdeffect van Doodwoorden ($F(1, 198) = 106.62, p < .001$, partiële $\eta^2 = .350$). Respondenten scoorden op moment 2 hoger op Doodwoorden ($M = 2.12, SD = 1.21$) dan op moment 1 ($M = 1.08, SD = 1.01$). Er bleek ook een significant hoofdeffect van Experimentele Conditie ($F(2, 198) = 3.31, p = .039$, partiële $\eta^2 = .032$). Uit een paarsgewijze vergelijking bleek dat respondenten in de MSLO conditie hoger scoorden op Doodwoorden ($M = 1.81, SD = 1.18$) dan respondenten in de MS conditie ($M = 1.45, SD = 1.04$) ($p = .047$). De verschillen tussen respondenten in de controle conditie ($M = 1.51, SD = 1.08$) en de MSLO conditie ($p = .197$), en de verschillen tussen de controle conditie en de MS conditie ($p = 1.00$) bleken niet significant. Er bleken geen overige significante hoofd- of interactie-effecten.

Hechte relaties

Uit een tweeweg univariate variantie-analyse van Experimentele Conditie en Timing HR op Hechte Relaties bleek geen significant hoofdeffect van Doodgedachten ($F(2, 205) = 1, p = .809$, partiële $\eta^2 = .002$). Er bleek wel een significant hoofdeffect van Timing HR ($F(1, 205) = 8.52, p = .004$, partiële $\eta^2 = .041$). Respondenten die na de manipulatie op Hechte Relaties moesten scoren ($M = 6.25, SD = .70$), scoorden hoger op Hechte Relaties dan respondenten die voorafgaand aan de manipulatie op Hechte Relaties moesten scoren ($M =$

5.95, $SD = .70$). Er bleek geen significant interactie-effect tussen Experimentele Conditie en Timing HR ($F(2, 205) < 1, p = .642$, partiële $\eta^2 = .004$).

Het effect van experimentele conditie op verschillen in materialisme en hechte relaties

Om deze toets uit te voeren is de halve sample gebruikt: alleen respondenten die na de manipulatie op hechte relaties moesten scoren zijn meegenomen. Dit is gedaan omdat op deze manier gekeken kon worden naar verschillen tussen de wereldbeelden materialisme en hechte relaties. Respondenten die voorafgaand aan de manipulatie op hechte relaties moesten scoren zijn bij deze analyses dus uitgesloten; zij kregen hechte relaties niet als wereldbeeld aangeboden.

Materialisme 1 versus Hechte Relaties

Uit een tweeweg variantie-analyse met herhaalde metingen voor Soort Wereldbeeld met als factor Experimentele Conditie bleek een significant hoofdeffect van Soort Wereldbeeld ($F(1, 87) = 329.84, p < .001$, partiële $\eta^2 = .657$). Respondenten scoorden op het wereldbeeld hechte relaties ($M = 6.25, SD = .70$) hoger dan op het wereldbeeld materialisme ($M = 3.83, SD = 1.62$). Er trad geen significant interactie-effect op tussen Soort Wereldbeeld en Experimentele Conditie ($F(2, 87) < 1, p = .522$, partiële $\eta^2 = .015$). Er trad ook geen hoofdeffect van Experimentele Conditie op ($F(2, 87) < 1, p = .374$, partiële $\eta^2 = .022$).

Materialisme 2 versus Hechte Relaties

Uit een tweeweg variantie-analyse met herhaalde metingen voor Soort Wereldbeeld met als factor Experimentele Conditie bleek een significant hoofdeffect van Soort Wereldbeeld ($F(1, 87) = 28.29, p < .001$, partiële $\eta^2 = .245$). Respondenten scoorden op het wereldbeeld hechte relaties ($M = 6.25, SD = .70$) hoger dan op het wereldbeeld materialisme ($M = 5.24, SD = 1.57$). Er trad geen significant interactie-effect op tussen Soort Wereldbeeld en Experimentele Conditie ($F(2, 87) = 1.12, p = .330$, partiële $\eta^2 = .025$). Er trad ook geen hoofdeffect van Experimentele Conditie op ($F(2, 87) < 1, p = .666$, partiële $\eta^2 = .009$).

Materialisme 3 versus Hechte Relaties

Uit een tweeweg variantie-analyse met herhaalde metingen voor Soort Wereldbeeld met als factor Experimentele Conditie bleek een significant hoofdeffect van Soort Wereldbeeld ($F(1, 87) = 267.54, p < .001$, partiële $\eta^2 = .755$). Respondenten scoorden op het wereldbeeld hechte relaties ($M = 6.25, SD = .73$) hoger dan op het wereldbeeld materialisme ($M = 3.11, SD =$

1.65). Er trad geen significant hoofdeffect van Experimentele Conditie op ($F(2, 87) = 2.00, p = .142$, partiële $\eta^2 = .044$). Er trad wel een significant interactie-effect op tussen Soort Wereldbeeld en Experimentele Conditie ($F(2, 87) = 267.54, p = .045$, partiële $\eta^2 = .069$). Uit een enkelvoudige effectanalyse met Bonferonni correctie voor het interactie-effect Soort Wereldbeeld en Experimentele Conditie bleek dat de Experimentele Conditie effect had op Materialisme ($F(2, 87) = 3.08, p = .051$, partiële $\eta^2 = .066$), maar niet op Hechte Relaties ($F(2, 87) = < 1, p = .760$, partiële $\eta^2 = .006$). Respondenten in de MSLO conditie scoorden lager op het wereldbeeld Materialisme ($M = 2.68, SD = 1.63$) dan respondenten in de controle conditie ($M = 3.72, SD = 1.67$). Dit verschil bleek significant ($p = .045$). Er trad tussen de MSLO conditie en de MS conditie ($M = 3.08, SD = 1.53$) geen significant verschil op bij het wereldbeeld Materialisme ($p = .100$). Tussen de MS conditie en de controle conditie bleef dit verschil ook uit ($p = .100$).

Tabel 2. De gemiddelden en standaarddeviaties van materialisme en hechte relaties in de condities Mortality Saliency (MS), Mortality Saliency Loved One (MSLO) en de controle-conditie (CC).

	MS			MSLO			CC		
	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>N</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>N</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>N</i>
Materialisme	3.08	1.53	77	2.68*	1.63	73	3.72*	1.67	61
Hechte relaties	6.25	.73	26	6.31	.74	34	6.12	.65	26

Het effect van experimentele conditie en timing hechte relaties op materialisme

Om het wereldbeeld materialisme te meten zijn drie verschillende vragen afgenomen:

Vraag 1: in hoeverre geef jij de voorkeur aan het winstgevender zijn dan de andere drie bedrijven? (*Materialisme 1*)

Vraag 2: in hoeverre verwacht jij dat de andere bedrijven zullen proberen om elk jaar het maximum aantal hectare te kappen? (*Materialisme 2*)

Vraag 3: hoeveel hectare zou jij voor aankomend jaar bieden om te kappen? (*Materialisme 3*)

Materialisme 1

Uit een tweeweg univariate variantie-analyse van Experimentele Conditie en Timing HR op Materialisme 1 bleek geen significant hoofdeffect van Experimentele Conditie ($F(2, 205) = < 1, p = .664$, partiële $\eta^2 = .004$). Er bleek ook geen significant hoofdeffect van Timing HR ($F(1, 205) = 1.74, p = .188$, partiële $\eta^2 = .008$). Er bleek wel een marginaal significant interactie-effect tussen Experimentele Conditie en Timing HR ($F(2, 205) = 2.47, p = .088$, partiële $\eta^2 = .023$).

Uit een enkelvoudige effectanalyse met Bonferonni correctie voor het interactie-effect Experimentele Conditie en Timing HR bleek het volgende.

Respondenten in de MSLO conditie die voorafgaand aan de manipulatie op hechte relaties moesten scoren, scoorden hoger op Materialisme 1 ($M = 4.24, SD = 1.77$) dan respondenten in de MSLO conditie die na de manipulatie op hechte relaties moesten scoren ($M = 3.59, SD = 1.60$). Dit verschil bleek marginaal significant ($F(1, 205) = 3.31, p = .070$, partiële $\eta^2 = .016$). Dit verschil in Materialisme 1 trad niet op tussen respondenten in de MS conditie die voorafgaand aan de manipulatie op hechte relaties moesten scoren ($M = 4.43, SD = .98$) en die na de manipulatie op hechte relaties moesten scoren ($M = 3.85, SD = 1.71$) ($F(1, 205) = 2.11, p = .148$, partiële $\eta^2 = .010$). Dit verschil bleef ook uit tussen respondenten in de controle conditie die voorafgaand aan de manipulatie op hechte relaties moesten scoren ($M = 3.74, SD = 1.54$) en die na de manipulatie op hechte relaties moesten scoren ($M = 4.11, SD = 1.53$) ($F(1, 205) = 1.08, p = .299$, partiële $\eta^2 = .005$).

Tabel 3. De gemiddelden (M) en standaarddeviaties (SD) van het belang van hechte relaties in de condities Mortality Saliency (MS), Mortality Saliency Loved One (MSLO) en de controle conditie (CC), voorafgaand aan het denken aan de (eigen) dood en volgend op het denken aan de (eigen) dood (1 = geen belang; 7 = heel groot belang).

	MS			MSLO			CC		
	M	SD	N	M	SD	N	M	SD	N
HR vooraf	3.85	1.71	32	3.59*	1.60	35	4.11	1.53	26
HR achteraf	4.43	0.98	45	4.24*	1.77	38	3.74	1.54	35

Materialisme 2

Uit een tweeweg univariate variantie-analyse van Experimentele Conditie en Timing HR op Materialisme 2 bleek geen significant hoofdeffect van Experimentele Conditie ($F(2, 205) < 1, p = .519$, partiële $\eta^2 = .006$). Er bleek ook geen significant hoofdeffect van Timing HR ($F(1, 205) = 1.68, p = .196$, partiële $\eta^2 = .008$). Ook bleek er geen significant interactie-effect tussen Experimentele Conditie en Timing HR ($F(2, 205) < 1, p = .497$, partiële $\eta^2 = .007$).

Materialisme 3

Uit een tweeweg univariate variantie-analyse van Experimentele Conditie en Timing HR op Materialisme 3 bleek geen significant hoofdeffect van Experimentele Conditie ($F(2, 205) < 1, p = .423$, partiële $\eta^2 = .008$). Er bleek ook geen significant hoofdeffect van Timing HR ($F(1, 205) < 1, p = .981$, partiële $\eta^2 = .000$). Er bleek ook geen marginaal significant interactie-effect tussen Experimentele Conditie en Timing HR ($F(2, 205) = 2.46, p = .107$, partiële $\eta^2 = .022$).

Conclusie

Studie 1 onderzocht de vraag of het bevestigen van het belang van hechte relaties als cultureel wereldbeeld functioneert voor mensen die worden herinnerd aan de eigen dood of aan de dood van een dierbare. Hierbij werd ook gekeken naar mogelijke verschillen in de selectie van wereldbeelden.

Hypothese 1 stelde dat het bevestigen van het belang van hechte relaties functioneert als cultureel wereldbeeld dat reageert op gedachten aan sterfelijkheid. Deze hypothese werd niet bevestigd: op de score voor hechte relaties werden geen verschillen gevonden tussen de condities. Wel scoorden de respondenten in de conditie die aan de dood van een dierbare werden herinnerd hoger op hechte relaties wanneer zij na het denken aan de dood van een dierbare op hechte relaties moesten scoren, vergeleken met wanneer zij voorafgaand aan het denken aan de dood van een dierbare op hechte relaties moesten scoren. Dit verschil werd niet gevonden in de andere condities.

Hypothese 2 stelde dat respondenten die aan de dood van een dierbare werden herinnerd, in vergelijking met respondenten die aan de eigen dood werden herinnerd en met respondenten in de controle conditie, sterker geneigd waren het culturele wereldbeeld hechte relaties te bevestigen dan het culturele wereldbeeld materialisme. Deze hypothese werd niet bevestigd: er werd geen effect gevonden van conditie op hechte relaties. De conditie had wel

een effect op materialisme: respondenten die aan de dood van een dierbare werden herinnerd en voorafgaand aan de manipulatie op hechte relaties moesten scoren, scoorden hoger op materialisme dan respondenten die aan de dood van een dierbare werden herinnerd en na de manipulatie op hechte relaties moesten scoren. Dit verschil trad echter niet op bij de vragen over de competitie-elementen van materialisme.

Hypothese 3 stelde dat respondenten die aan de eigen dood werden herinnerd, sterker waren geneigd het culturele wereldbeeld materialisme te bevestigen dan respondenten die aan de dood van een dierbare werden herinnerd en respondenten in de controle conditie. Deze hypothese werd niet bevestigd: respondenten die aan de eigen dood werden herinnerd, scoorden niet significant verschillend op de vragen over materialisme dan de respondenten die aan de dood van een dierbare werden herinnerd. Wel scoorden respondenten die aan de dood van een dierbare werden herinnerd lager op de vraag hoeveel hectare zij voor aankomend jaar zouden bieden om te kappen dan de controlegroep. Dit verschil bleef uit bij de overige twee vragen over materialisme.

Discussie

De bevindingen van experiment 1 suggereren dat gedachten aan de dood van een dierbare tot meer doodgedachten leiden dan gedachten aan de eigen dood. Deze bevindingen sluiten aan bij eerdere onderzoeken die aantoonen dat gedachten aan de dood van een dierbare angstwekkend zijn (Taubman-Ben-Ari & Katz-Ben-Ami 2008; Mikulincer, Florian & Hirschberger 2003). Aanvullend tonen de bevindingen aan dat gedachten aan de dood van een dierbare nog angstwekkender lijken te zijn dan gedachten aan de eigen dood. Een kanttekening die hierbij geplaatst moet worden is dat er door het uitblijven van een aantal effecten, die verderop worden besproken, twijfels bestaan over de geslaagdheid van de gekozen manipulatie om respondenten aan de eigen dood te laten denken.

Het experiment toont enig bewijs dat gedachten aan de dood van dierbaren het belang van hechte relaties versterkt en het belang van materialisme vermindert. Er werd een verschil gevonden binnen de twee condities die aan de dood van een dierbare werden herinnerd: respondenten beschouwden hun relaties als belangrijker en waardevoller nadat zij aan de dood van een dierbare hadden gedacht, dan wanneer zij op dat moment nog niet aan de dood van een dierbare hadden gedacht. Verschillen met de andere condities bleven echter uit. Daarnaast trad er binnen de twee condities die aan de dood van een dierbare werden herinnerd een verschil op in de score op materialisme. Respondenten die op hechte relaties moesten scoren

nadat zij aan de dood van een dierbare hadden gedacht, scoorden lager op materialisme dan respondenten die op hechte relaties moesten scoren voordat zij aan de dood van een dierbare hadden gedacht. Deze bevinding sluit aan bij studies naar rouw, die aantonen dat mensen na het verlies van een dierbaar persoon meer geneigd zijn intrinsieke doelen na te streven, zoals bijvoorbeeld hechtere relaties met anderen (Niederland & Sholevar 1981; Tedeschi & Calhoun 1996; Thompson, 1985; Thompson & Janigian 1988). Dit effect bleek echter maar bij één van de drie vragen over materialisme op te treden, namelijk op de vraag over hoeveel hectare bos de respondenten van plan waren te kappen. Er werd geen verschil gevonden bij het competitie-element van materialisme. Er werd bij de respondenten die aan de dood van een dierbare werden herinnerd ook geen verschil gevonden tussen de scores op materialisme en hechte relaties, wat wel werd verwacht.

Het wereldbeeld materialisme bleek niet meer verdedigd te worden door respondenten die aan de eigen dood werden herinnerd, dan respondenten die aan de dood van een dierbare werden herinnerd, een verschil dat op basis van het onderzoek van Wang (2014) wel werd verwacht. Het uitblijven van dit effect zou mogelijk toe te schrijven zijn aan de gekozen manipulatie om mensen aan de eigen dood te laten denken. Het wereldbeeld materialisme bleek wel minder verdedigd te worden door respondenten die aan de dood van een dierbare werden herinnerd, dan respondenten in de controle conditie. Dit effect bleek echter maar bij één vraag over materialisme op te treden, namelijk bij de vraag in hoeverre de respondenten winstgevender wilden zijn dan de andere bedrijven.

Experiment 1 laat de noodzaak zien van verder onderzoek naar de impact van de dood van dierbaren op de wereldbeelden van nabestaanden. Het overlijden van naasten is een onvermijdelijke gebeurtenis in het leven van de mens en de gedachten hieraan roepen angst op. Deze angst lijkt vervolgens te resulteren in een herwaardering van wereldbeelden: het belang van materialisme neemt af. Gedachten aan de dood van een dierbare zijn echter iets anders dan de dood van een dierbare ook daadwerkelijk meemaken. Experiment 2 toetst de impact van het overlijden van een dierbare op de verwerking van verhalen over verlies. Specifiek toetst het de kracht – in termen van identificatie, transportatie, mixed affect en waardering - van (symbolische) onsterfelijkheid in verhalen bij verlies. Hiermee wordt een link gelegd tussen onderzoek naar de terror management theory en onderzoek naar betekenisvolle verhalen.

Experiment 2

Methode

Materiaal

Eén experiment met twee verschillende condities is uitgevoerd om het verschil in waardering te meten tussen een verhaal met een teken van (symbolische) onsterfelijkheid en een verhaal zonder een teken van (symbolische) onsterfelijkheid.

Het verhaal ging over een meisje dat op jonge leeftijd te horen krijgt dat haar vader ziek is. Hoewel de prognose slecht is, gelooft ze er in dat haar vader de ziekte zal overwinnen. In eerste instantie lijkt ze gelijk te hebben, maar uiteindelijk gaat het toch mis en overlijdt hij. Ze beschrijft de mooie momenten die ze met hem heeft meegemaakt en vertelt wat ze zo aan hem mist. Ze kan zich in het begin niet voorstellen hoe ze zonder haar vader verder moet en worstelt met het leven zonder hem, al heeft hij haar aan zijn sterfbed beloofd dat hij haar nooit echt zou verlaten. Uiteindelijk – aan het einde van het verhaal - vindt ze in een zonnestraal het teken dat haar vader zijn belofte na is gekomen: hij is er nog en zal altijd bij haar blijven. Dit bewijs, het gevoel dat hij ergens nog een beetje bij haar is, maakt het verlies voor haar draaglijk. De eerste conditie krijgt het verhaal te lezen met het teken van (symbolische) onsterfelijkheid – de zonnestraal - en de tweede conditie krijgt het verhaal te lezen zonder het teken van (symbolische) onsterfelijkheid. Deze manipulatie is theoretisch interessant omdat het test of een verwijzing naar (symbolische) onsterfelijkheid in verhalen kan functioneren als cultureel wereldbeeld. Op het verschil tussen de aanwezigheid en de afwezigheid van de zonnestraal na, waren de versies identiek en vergelijkbaar in lengte. (Zie bijlage 1a en 1b voor de twee volledige versies van het verhaal.)

- Verlies

De betrouwbaarheid van Verlies bestaande uit 3 items op zevenpunts Likertschaal was goed $\alpha = .88$. (Voorbeelditem: *'ik heb op sommige momenten gedacht dat ik het verlies nooit zou kunnen dragen'*.) Gemiddeld scoorden respondenten een 4.57 op Verlies ($SD = 1.74$). Dit houdt in dat respondenten over het algemeen – naar eigen zeggen - een bovengemiddeld ernstig verlies hadden meegemaakt.

- Acceptatie

De betrouwbaarheid van Acceptatie bestaande uit 6 items op zevenpunts Likertschaal was adequaat $\alpha = .74$. (Voorbeelditem: *'ik vind het lastig om vrolijk te zijn zonder mijn dierbare'*.)

Gemiddeld scoorden respondenten een 5.69 ($SD = .88$) op Acceptatie. Dit houdt in dat respondenten over het algemeen – naar eigen zeggen - het verlies bovengemiddeld konden accepteren.

- Spiritualiteit

De betrouwbaarheid van Spiritualiteit bestaande uit de 24 items van Unterrainer et al. (2012) op vijfpunts Likertschaal was adequaat $\alpha = .77$. (*Voorbeelditem: 'ik heb ervaringen gehad die mij heel diep hebben geraakt'*.) Gemiddeld scoorden respondenten een 3.30 ($SD = .43$) op Spiritualiteit. Dit houdt in dat respondenten over het algemeen - naar eigen zeggen – net bovengemiddeld spiritueel waren.

In dit onderzoek zijn alleen de drie subschalen transcendente hoop, ervaringen van zingeving en verbondenheid getoetst, omdat deze aspecten te maken hebben met het (opnieuw) zin geven aan het leven na het verlies en het geloof in (symbolische) onsterfelijkheid, wat in dit onderzoek centraal staat. De andere drie subschalen van Unterrainer et al. (2012) (algemene religiositeit, vergevingsgezindheid en immanente hoop) zijn in de vragenlijst dus niet meegenomen.

Proefpersonen

In totaal hebben er aan het onderzoek 1080 respondenten deelgenomen. 62 respondenten gaven aan in hun leven geen dierbaar persoon te zijn verloren; de antwoorden van deze respondenten zijn niet meegenomen, omdat deze groep te klein was om zinvolle analyses mee te doen. Uiteindelijk zijn dus de antwoorden van 1018 respondenten meegenomen in de analyses. Al deze respondenten zijn willekeurig blootgesteld aan één van de twee versies van het experiment. Aan het verhaal met de verwijzing naar (symbolische) onsterfelijkheid hebben 527 respondenten deelgenomen, aan het verhaal zonder de verwijzing naar (symbolische) onsterfelijkheid - de controle conditie - hebben 491 respondenten deelgenomen. 926 van de respondenten waren vrouw en 65 man. 27 respondenten gaven aan hun geslacht niet kenbaar te willen maken. De verdeling van geslacht over de verschillende groepen was gelijk ($\chi^2 (2) = .21, p = .899$). De leeftijd varieerde tussen de 13 en 80 ($M = 39.18, SD = 13.42$). De verdeling van leeftijd over de verschillende groepen was gelijk ($F (1, 987) = < 1, p = .599$). De laagst afgeronde opleiding onder de respondenten was het basisonderwijs en de hoogst afgeronde opleiding een master aan de universiteit. Het meest frequente niveau was MBO (38%). De verdeling van het opleidingsniveau over de verschillende groepen was gelijk ($\chi^2 (6) = 3.78, p = .707$).

Onderzoeksontwerp

De onafhankelijke variabele was het type verhaal (zie materiaal). Deze variabele is gemanipuleerd door respondenten of het verhaal met de verwijzing naar (symbolische) onsterfelijkheid te laten lezen, of het verhaal zonder de verwijzing naar (symbolische) onsterfelijkheid. Het design was een unifactorieel tussenproefpersoonsontwerp met drie continue moderatoren: verlies, acceptatie en spiritualiteit.

Instrumentatie

Het experiment bestond uit drie mediators (identificatie, transportatie, mixed affect), drie moderatoren (verlies, acceptatie en spiritualiteit) en één afhankelijke variabele (waardering voor het verhaal).

- Identificatie

De betrouwbaarheid van Identificatie bestaande uit de 10 items van Cohen (2011) op tienpunts Likertschaal was goed $\alpha = .88$. (*Voorbeelditem: 'ik begrijp de redenen waarom Roos zo reageerde'.*)

- Transportatie

De betrouwbaarheid van Transportatie in het verhaal bestaande uit de 11 items van Green en Brock (2000) op zevenpunts Likertschaal was adequaat $\alpha = .71$. (*Voorbeelditem: 'ik wilde weten hoe het verhaal eindigde'.*)

- Mixed Affect

De betrouwbaarheid van Mixed Affect Blij bestaande uit 2 items op zevenpunts Likertschaal was adequaat $\alpha = .76$. (*Voorbeelditem: 'ik voelde mij optimistisch tijdens het lezen van het verhaal'.*)

De betrouwbaarheid van Mixed Affect Droevig bestaande uit 2 items op zevenpunts Likertschaal was adequaat $\alpha = .73$. (*Voorbeelditem: 'ik voelde mij verdrietig tijdens het lezen van het verhaal'.*)

De uiteindelijke Mixed Affect score werd berekend door de laagste score op beide subschalen te nemen (Ersner-Hershfield, Mikels, Sullivan, Carstensen, 2008). Bijvoorbeeld: een respondent met een score van 5 op Mixed Affect Blij en een score van 2 op Mixed Affect Droevig, scoorde op Mixed Affect een score van 2.

- Waardering

De betrouwbaarheid van Waardering bestaande uit de 11 items van Oliver en Bartsch (2010) op zevenpunts Likertschaal was goed: $\alpha = .87$. (*Voorbeelditem: 'ik vond dit verhaal heel betekenisvol'.*)

- Controlevraag: Religieuze/spirituele opvoeding

Om alternatieve verklaringen uit te sluiten voor het 'ontwikkelen' van een spiritueel wereldbeeld, namelijk vanwege een religieuze/spirituele opvoeding, zijn achteraf vragen over opvoeding opgenomen op zevenpunts Likertschaal. De betrouwbaarheid van deze schaal was goed $\alpha = .92$. (*Voorbeelditem: 'mijn ouders hechtten in mijn opvoeding waarde aan geloof'.*)

- Controlevraag: Depressie

Om alternatieve verklaringen uit te sluiten voor het 'ontwikkelen' van een spiritueel wereldbeeld, namelijk vanwege een depressie, zijn achteraf vragen over depressie opgenomen op zevenpunts Likertschaal. De betrouwbaarheid van Depressie bestaande uit 6 items van NHG-Standaard Depressie (2003) op zevenpunts Likertschaal was goed $\alpha = .91$. (*Voorbeelditem: 'ik heb een periode in mijn leven meegemaakt van minstens twee aaneengesloten weken waarin ik het grootste deel van de dag somber was'.*)

Procedure

De vragenlijsten zijn online verspreid en afgenomen. Om mensen te motiveren om mee te doen, werd een prijs uitgelooft: respondenten maakten kans op een fotoshoot gemaakt door Marco Borsato. Marco Borsato is een kennis van de onderzoeker – waardoor het mogelijk was om deze prijs te regelen - en heeft een directe link met verlies: in veel van zijn nummers staat het onderwerp verlies centraal. Marco Borsato riep op zijn eigen Facebook- en Twitterpagina mensen op om mee te doen aan het onderzoek. De weblink naar de vragenlijst van experiment 2 is samen met de weblink naar de vragenlijst van experiment 1 in een oproep geplaatst. Hierbij werden respondenten die aan beide experimenten wilden meedoen vriendelijk verzocht om tenminste één dag tussen de deelnamen te laten zitten. Dit is gedaan om te voorkomen dat deelname aan het ene experiment de antwoorden van het andere experiment kon beïnvloeden. De enige informatie die van tevoren werd gegeven was dat het onderzoek ging over verhalen en dat meedoen ongeveer 10 minuten zou duren. Erbij vermeld werd dat er geen goede of foute antwoorden waren en dat de onderzoeker benieuwd was naar de eigen belevingswereld van de respondent. Als de respondent kans wilde maken op de

fotoshoot met Marco Borsato, werd gevraagd het mailadres in te vullen, waarbij expliciet werd vermeld dat het mailadres alleen zou worden gebruikt in het geval de respondent de prijs had gewonnen en alle mailadressen na de prijsuitreiking direct vernietigd zouden worden. Hierna startte het officiële deel van de vragenlijst. Allereerst werden respondenten gevraagd te reageren op stellingen over spiritualiteit. Hierna kregen respondenten het verhaal met of zonder verwijzing naar (symbolische) onsterfelijkheid te lezen. Na het lezen van het verhaal werden vragen afgenomen over identificatie, transportatie, mixed affect en waardering. Vervolgens werden respondenten gevraagd of zij in hun leven een dierbaar persoon waren verloren. Respondenten die deze vraag met ‘ja’ beantwoordden, kregen vervolgens een aantal vragen over de ernst van het verlies en over in hoeverre zij het verlies (op dat moment) konden accepteren. Hierna werden vragen afgenomen over in hoeverre respondenten een spirituele opvoeding hadden gehad en of zij depressieve momenten in hun leven hadden meegemaakt. Vervolgens werden er vragen afgenomen over de demografische kenmerken geslacht, leeftijd en opleidingsniveau. Tot slot werd nog de vraag gesteld of de respondent ook had deelgenomen aan het andere experiment waarbij kans gemaakt kon worden op een fotoshoot met Marco Borsato, en zo ja, hoelang dat was geleden. Dit is gedaan om te checken of respondenten niet op dezelfde dag aan beide experimenten hadden deelgenomen. Mocht dit onverhoopt toch het geval zijn geweest, dan kon hier door deze vraag voor worden gecontroleerd. Aan het einde van het onderzoek werden de respondenten bedankt en werd kort toegelicht wat het doel was van het onderzoek, om duidelijk te maken wat de reden was voor de wellicht confronterende vragen die waren gesteld. Het mailadres van de onderzoeker werd erbij vermeld, voor het geval mensen vragen en/of opmerkingen hadden.

Statistische toetsing

Om antwoorden te geven op de hypothesen zijn meerdere toetsen uitgevoerd. Allereerst zijn er correlaties uitgevoerd, om verbanden tussen de variabelen te testen. Vervolgens zijn stapsgewijze regressies met interactie uitgevoerd, om te toetsen of de ernst van het verlies, de mate van acceptatie en de mate van spiritualiteit voorspellers waren van identificatie, transportatie, mixed affect en waardering. Hierbij werd ook gekeken naar mogelijke interactie-effecten. Om de interactie-effecten te interpreteren zijn aanvullende toetsen van Jeremy Dawson uitgevoerd.

Resultaten

Beschrijvende statistiek

Verlies en Acceptatie bleken significant negatief te correleren ($r(988) = -.389, p = <.001$): naarmate respondenten hoger scoorden op de ernst van het verlies, scoorden zij lager op de acceptatie van het verlies. Ook Acceptatie en Depressie ($r(988) = -.304, p = <.001$) bleken significant negatief te correleren: hogere scores op de acceptatie van het verlies wijzen op lagere scores op depressie. Ook tussen Acceptatie en Spiritualiteit bleek een significant negatief verband te bestaan ($r(988) = -.100, p = .002$): hogere scores op de acceptatie van het verlies wijzen op lagere scores op spiritualiteit. Verlies en Spiritualiteit bleken significant positief te correleren ($r(988) = .285, p = <.001$): naarmate respondenten hoger scoorden op de ernst van het verlies, scoorden zij hoger op spiritualiteit. Ook Verlies en Depressie ($r(988) = .358, p = <.001$) bleken significant positief te correleren: hogere scores op de ernst van het verlies wijzen op hogere scores op depressie. Opvoeding en Acceptatie ($r(988) = .067, p = .038$) bleken ook significant positief te correleren: hogere scores op een religieuze opvoeding wijzen op hogere scores op de acceptatie van het verlies. Depressie en Spiritualiteit ($r(988) = .306, p = <.001$) bleken ook significant positief te correleren: hogere scores op depressie wijzen op hogere scores op spiritualiteit. Ook bleken Opvoeding en Spiritualiteit ($r(988) = .100, p = .002$) significant positief te correleren: hogere scores op een religieuze opvoeding wijzen op hogere scores op spiritualiteit. Verlies en Opvoeding ($r(988) = -.044, p = .164$) en Opvoeding en Depressie ($r(988) = .007, p = .833$) bleken niet significant te correleren. Zie tabel 4 op de volgende pagina.

Tabel 4. Correlaties (r) tussen Verlies, Acceptatie, Spiritualiteit, Depressie en Opvoeding.

Variabele	Verlies	Acceptatie	Spiritualiteit	Depressie	Opvoeding
Verlies $M = 4.57$ $SD = 1.74$	—	-.389**	.285**	.358**	-.044
Acceptatie $M = 5.69$ $SD = .88$	-.389**	—	-.100**	-.304**	.067*
Spiritualiteit $M = 3.30$ $SD = .43$	.285**	-.100**	—	.306**	.100**
Depressie $M = 4.43$ $SD = .43$	.358**	-.304**	.306**	—	.007
Opvoeding $M = 3.58$ $SD = 1.78$	-.044	.067*	.100**	.007	—

* $p < .050$, ** $p < .010$

Controlevragen opvoeding en depressie

Om te controleren of respondenten het wereldbeeld spiritualiteit om een andere reden hadden ‘ontwikkeld’ dan de ernst van het verlies van een dierbare en de acceptatie van het verlies, namelijk door een spirituele opvoeding en door het meegemaakt hebben van een depressie, zijn twee regressies uitgevoerd.

- Verlies

Uit een multiple regressie bleek dat Spiritualiteit voor 13% te verklaren was door de ingebrachte variabelen Verlies en Depressie ($F 2, 924) = 68.41, p < .001$). Naarmate respondenten hoger scoorden op de ernst van het verlies ($\beta = .20, p < .001$) en hoger scoorden op depressie ($\beta = .24, p < .001$), scoorden zij hoger op spiritualiteit.

- Acceptatie

Uit een multiple regressie bleek dat Spiritualiteit voor 13% te verklaren was door de ingebrachte variabelen Depressie en Opvoeding ($F(3, 894) = 31.60, p < .001$). Naarmate respondenten hoger scoorden op een spirituele opvoeding ($\beta = .10, p = .002$) en hoger scoorden op depressie ($\beta = .29, p < .001$), scoorden zij hoger op spiritualiteit. Acceptatie bleek geen significante voorspeller van Spiritualiteit ($\beta = -.01, p = .685$)

Depressie en Opvoeding bleken dus significante voorspellers te zijn voor Spiritualiteit. Om deze reden zijn correlaties uitgevoerd tussen Opvoeding, Depressie en de variabelen Identificatie, Transportatie, Mixed Affect en Waardering (zie tabel 5). Voor de variabelen die significant correleerden met depressie en opvoeding, zijn additionele analyses uitgevoerd. Deze additionele analyses zijn onder de stapsgewijze regressies met interactie gerapporteerd, die op de pagina's hierna volgen.

Tabel 5. Correlaties (r) tussen Opvoeding, Depressie, Identificatie, Transportatie, Mixed Affect en Waardering.

Variabele	Opvoeding	Depressie	Identificatie	Transportatie	Mixed Affect	Waardering
Opvoeding $M = 3.58$ $SD = 1.78$	—	.007	.018	.081*	.045	.017
Depressie $M = 4.43$ $SD = 1.74$	.007	—	.145**	.163**	-.022	.155**

* $p < .050$, ** $p < .010$

Stapsgewijze regressies met interactie

Stapsgewijze regressies met interactie zijn uitgevoerd om vier modellen te toetsen. Bij model 1 zijn alleen de voorspellers Verlies, Acceptatie, Spiritualiteit en Conditie ingebracht. Bij model 2 zijn daar de tweeweg interacties aan toegevoegd, namelijk: Verlies*Acceptatie, Verlies*Spiritualiteit, Verlies*Conditie, Acceptatie*Spiritualiteit, Acceptatie*Conditie en Spiritualiteit*Conditie. Bij model 3 zijn daar vervolgens alle drieweg interacties ingebracht, namelijk: Verlies*Acceptatie*Spiritualiteit, Verlies*Acceptatie*Conditie, Verlies*Spiritualiteit*Conditie, Acceptatie*Spiritualiteit*Conditie. Bij model 4 is daar de vierwags interactie aan toegevoegd, namelijk: Verlies*Acceptatie*Spiritualiteit*Conditie.

Waardering

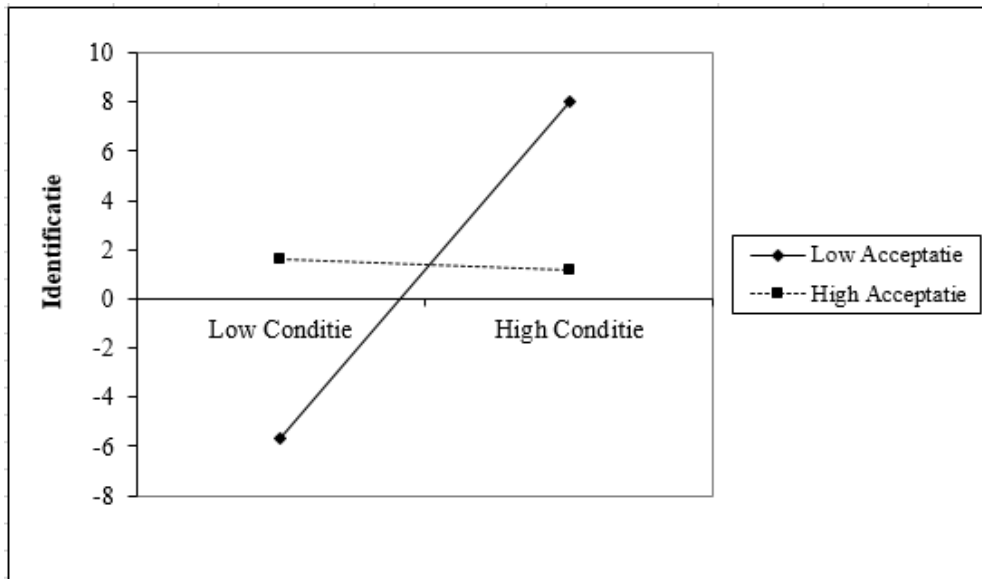
Uit een stapsgewijze multiple regressie met interactie bleek dat Waardering voor het verhaal voor 18.4% te verklaren was door de ingebrachte variabelen Verlies, Acceptatie en Spiritualiteit ($F(4, 914) = 52.86, p < .001$). Naarmate respondenten hoger scoorden op de ernst van het verlies ($\beta = .24, p < .001$) en hoger scoorden op spiritualiteit ($\beta = .25, p < .001$), scoorden zij hoger op de waardering voor het verhaal. Naarmate respondenten hoger scoorden op de acceptatie van het verlies ($\beta = -.10, p = .003$), scoorden zij lager op de waardering voor het verhaal. Er waren geen overige significante voorspellers. Een additionele analyse waarbij de variabele Depressie aan het model werd toegevoegd, toonde aan dat de gevonden verbanden significant bleven.

Identificatie

Uit een stapsgewijze multiple regressie met interactie bleek dat Identificatie voor het verhaal voor 18.1% te verklaren was door de ingebrachte variabelen Verlies*Acceptatie, Conditie*Acceptatie en Verlies*Acceptatie*Spiritualiteit ($F(14, 904) = 15.51, p < .001$). Conditie*Acceptatie ($\beta = -3.53, p = .043$) bleek een significante voorspeller van identificatie. Een additionele analyse waarbij de variabele Depressie aan het model werd toegevoegd, toonde aan dat de gevonden verbanden significant bleven.

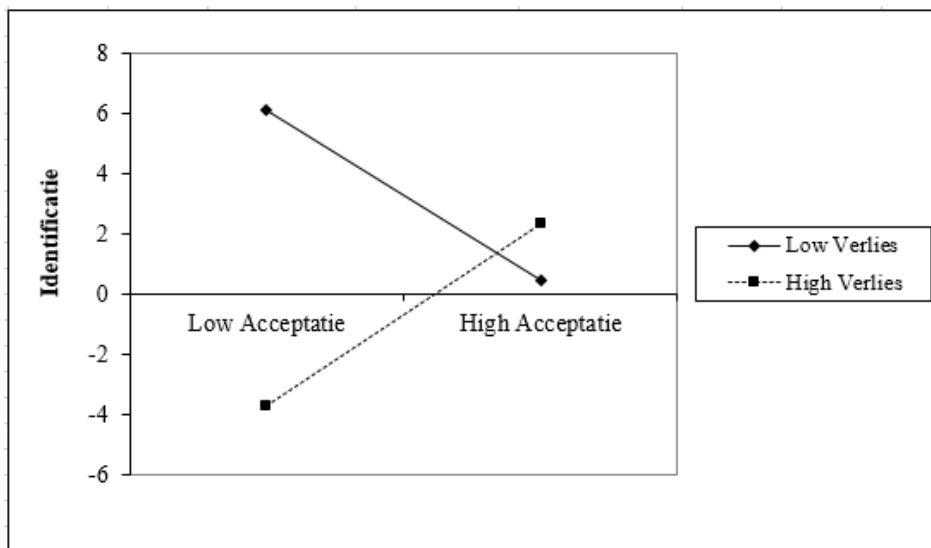
Uit een aanvullende toets van Jeremy Dawson voor het interactie-effect Conditie*Acceptatie bleek het volgende: respondenten die het verlies in mindere mate konden accepteren scoorden hoger op identificatie bij het verhaal met teken dan bij het verhaal zonder teken. Dit verschil in identificatie trad niet op bij respondenten die het verlies in meerdere mate konden accepteren. Zie grafiek 1.

Grafiek 1. Grafische weergave van het interactie-effect Conditie*Acceptatie.

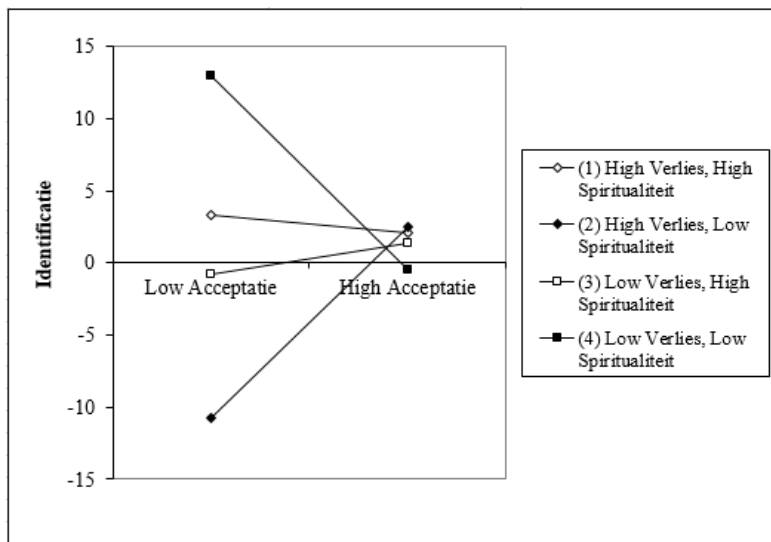
Verlies*Acceptatie bleek een marginaal significante voorspeller van Identificatie ($\beta = 1.96, p = .051$). Uit een aanvullende toets van Jeremy Dawson voor het interactie-effect Verlies*Acceptatie bleek het volgende: respondenten die een zwaar verlies hadden meegemaakt scoorden hoger op identificatie naarmate zij het verlies meer hadden geaccepteerd. Respondenten die een matig verlies hadden meegemaakt scoorden lager op identificatie naarmate zij het verlies meer hadden geaccepteerd. Zie grafiek 2.

Grafiek 2. Grafische weergave van het interactie-effect Verlies*Acceptatie.

Verlies*Acceptatie*Spiritualiteit ($\beta = -3.77, p = .016$) bleek ook een significante voorspeller van Identificatie. Uit een aanvullende toets van Jeremy Dawson voor het interactie-effect Verlies*Acceptatie*Spiritualiteit bleek het volgende: respondenten die een zwaar verlies hadden meegemaakt en in mindere mate spiritueel waren, scoorden hoger op identificatie naarmate zij het verlies in meerdere mate konden accepteren. Respondenten die een matig verlies hadden meegemaakt en in mindere mate spiritueel waren, scoorden lager op identificatie naarmate zij het verlies in meerdere mate konden accepteren. De eerder beschreven interactie tussen Verlies en Acceptatie geldt dus met name voor minder spirituele respondenten; de verschillen zijn aanzienlijk minder geprononceerd bij spirituele mensen. Zie grafiek 3.

Grafiek 3. Grafische weergave van het interactie-effect Verlies*Acceptatie*Spiritualiteit.

Transportatie

Uit een stapsgewijze multiple regressie met interactie bleek dat Transportatie voor het verhaal voor 16% te verklaren was door de ingebrachte variabelen Verlies en Spiritualiteit ($F(4, 903) = 44.24, p < .001$). Naarmate respondenten hoger scoorden op de ernst van het verlies ($\beta = .62, p < .001$) en hoger scoorden op spiritualiteit ($\beta = .25, p < .001$), raakten zij meer getransporteerd in het verhaal.

Een additionele analyse waarbij de variabelen Opvoeding en Depressie aan het model werden toegevoegd, toonde aan dat de gevonden verbanden significant bleven.

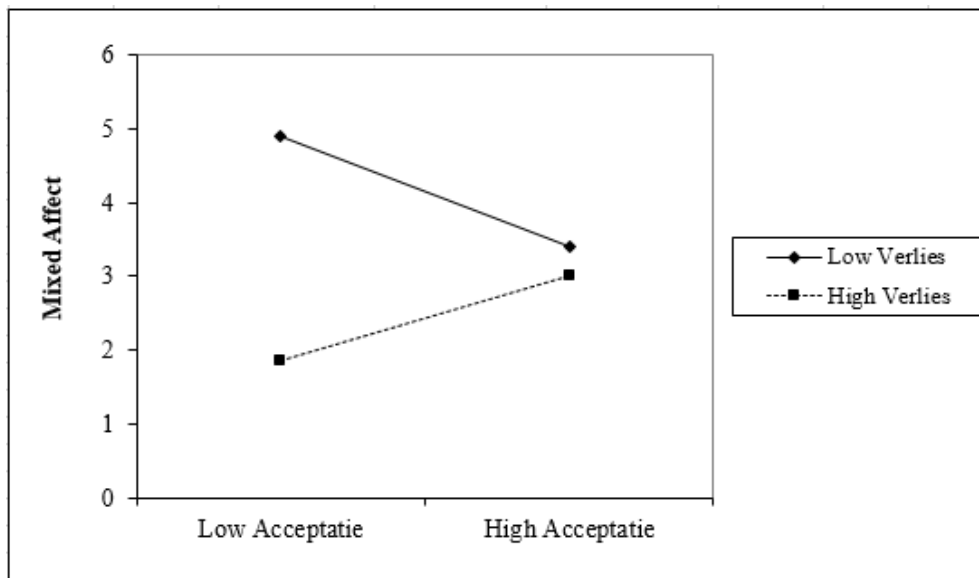

Mixed Affect

Uit een stapsgewijze multiple regressie met interactie bleek dat Mixed Affect voor het verhaal voor 2.7% te verklaren was door de ingebrachte variabelen Verlies en Verlies*Acceptatie ($F(10, 922) = 3.56, p = <.001$). Naarmate respondenten hoger scoorden op de ernst van het verlies ($\beta = -.86, p = .016$), scoorden zij lager op Mixed Affect.

Uit een aanvullende toets van Jeremy Dawson voor het interactie-effect Verlies*Acceptatie ($\beta = .66, p = .002$) bleek het volgende: respondenten die een matig verlies hadden meegemaakt scoorden lager op Mixed Affect naarmate zij het verlies meer konden accepteren. Respondenten die een zwaar verlies hadden meegemaakt scoorden hoger op Mixed Affect naarmate zij het verlies meer konden accepteren.

Grafiek 4. Grafische weergave interactie-effect Verlies*Acceptatie.

Mediatie

In dit huidige onderzoek werd verwacht dat identificatie, transportatie en mixed affect een mediërende rol zouden spelen tussen de onafhankelijke variabele Conditie (type verhaal) en de afhankelijke variabele Waardering. Er werd echter geen effect gevonden van Conditie op Waardering (zie stapsgewijze multiple regressie Waardering). Het uitblijven van dit effect toont aan dat identificatie, transportatie en mixed affect niet als mediators hebben gefunctioneerd in dit huidige onderzoek. Om deze reden zijn er geen aanvullende analyses uitgevoerd om mediatie te toetsen.

Conclusie

Experiment 2 onderzocht de vraag of het verlies van een dierbare effect heeft op de waardering voor existentiële verhalen met en zonder een verwijzing van (symbolische) onsterfelijkheid.

Hypothese 4 stelde dat respondenten die een zwaar verlies hadden meegemaakt, hoger scoorden op spiritualiteit dan respondenten die een matig verlies hadden meegemaakt. Deze hypothese werd bevestigd: respondenten die een zwaar verlies hadden meegemaakt gaven aan meer spiritueel te zijn dan respondenten die een matig verlies hadden meegemaakt.

Hypothese 5 stelde dat respondenten die een verlies in meerdere mate konden accepteren, hoger scoorden op spiritualiteit dan respondenten die het verlies in mindere mate konden accepteren. Deze hypothese werd verworpen: respondenten die het verlies beter konden accepteren, gaven aan minder spiritueel te zijn dan respondenten die het verlies minder goed konden accepteren.

Hypothese 6 stelde dat respondenten hoger scoorden op (1) identificatie, (2) transportatie, (3) mixed affect en (4) waardering naarmate zij een zwaarder verlies hadden meegemaakt en naarmate zij dit verlies beter konden accepteren. Deze hypothese werd deels bevestigd. Respondenten die een zwaar verlies hadden meegemaakt scoorden hoger op identificatie en mixed affect naarmate zij het verlies beter konden accepteren. Respondenten die een matig verlies hadden meegemaakt scoorden juist lager op identificatie en mixed affect naarmate zij het verlies beter konden accepteren. Bij identificatie bleek dit interactie-effect met name te gelden voor respondenten die minder spiritueel waren. Voor transportatie en waardering bleven interactie-effecten uit.

Hypothese 7 stelde dat naarmate respondenten een zwaarder verlies hadden meegemaakt en het verlies in meerdere mate konden accepteren, zij via (1) identificatie, (2) transportatie, (3) mixed affect hoger scoorden op de waardering voor het verhaal met het teken van (symbolische) onsterfelijkheid, dan voor het verhaal zonder het teken van (symbolische) onsterfelijkheid. Deze hypothese werd niet bevestigd; er werd überhaupt geen effect gevonden van type verhaal (met of zonder verwijzing naar (symbolische) onsterfelijkheid) op waardering. Het maakte voor de transportatie en het mixed affect ook niet uit welke van de twee verhalen de respondenten te lezen kregen en of de respondenten een zwaar of matig verlies hadden meegemaakt dat zij in meerdere of in mindere mate konden accepteren. Wel trad er bij identificatie een interactie-effect op tussen conditie en acceptatie: respondenten die het verlies in mindere mate konden accepteren scoorden hoger op

identificatie bij het verhaal met verwijzing naar (symbolische) onsterfelijkheid dan bij het verhaal zonder verwijzing naar (symbolische) onsterfelijkheid.

Discussie

Experiment 2 laat aanvullend op experiment 1 zien dat het verlies van een dierbare impact heeft op het wereldbeeld van de mens. Er werd bewijs gevonden voor de verwachting dat respondenten die een zwaar verlies hebben meegemaakt spiritueler zijn. De verwachting dat het meer accepteren van het verlies een positief verband zou hebben met spiritualiteit kwam niet uit: respondenten die het verlies beter konden accepteren, scoorden juist lager op spiritualiteit. Deze bevinding suggereert dat mensen die het verlies in zekere mate hebben geaccepteerd, het wereldbeeld spiritualiteit minder nodig hebben.

Identificatie bleek in dit onderzoek een centrale plaats in het model in te nemen. De interactie tussen verlies en acceptatie bleek zoals verwacht een significante voorspeller van identificatie. Respondenten die een zwaar verlies hadden meegemaakt konden zich beter met het personage identificeren naarmate zij het verlies beter konden accepteren. Respondenten die een matig verlies hadden meegemaakt scoorden lager op identificatie naarmate zij het verlies beter konden accepteren. Een soortgelijk effect trad op bij mixed affect: respondenten die een zwaar verlies hadden meegemaakt scoorden hoger op mixed affect naarmate zij het verlies beter konden accepteren. Respondenten die een matig verlies hadden meegemaakt scoorden lager op mixed affect naarmate zij het verlies beter konden accepteren. Bij identificatie bleek dit verband vooral zo te werken voor niet spirituele mensen. Deze bevinding suggereert dat mensen die een ernstig verlies hebben meegemaakt en dit niet goed kunnen accepteren, (nog) niet in staat zijn de positieve gevoelens uit het verhaal te ervaren. Bij de identificatie met het personage bleek ook een interactie-effect op te treden tussen de mate van acceptatie en de versie van het verhaal. Het verhaal met het teken van (symbolische) onsterfelijkheid bleek tot meer identificatie te leiden naarmate respondenten het verlies in mindere mate konden accepteren. Deze bevinding wijst in de richting dat mensen die het verlies in mindere mate kunnen accepteren op zoek zijn naar houvast en hoop om een manier te vinden om zonder de dierbare verder te leven.

Voor transportatie en waardering bleven interactie-effecten uit. Wel bleken verlies en spiritualiteit positieve voorspellers te zijn van transportatie en waardering: hoe zwaarder het verlies en hoe meer spiritualiteit, hoe meer respondenten in het verhaal getransporteerd werden en hoe meer zij het verhaal waardeerden. Acceptatie bleek een negatieve voorspeller

voor waardering: hoe minder respondenten het verlies konden accepteren, hoe meer zij het verhaal waardeerden. Deze bevinding suggereert eveneens dat verhalen van betekenis kunnen zijn voor mensen die het ‘nodig’ hebben.

Algemene discussie

De terror management theory veronderstelt dat de mens dagelijks wordt geconfronteerd met een overweldigende angst voor de dood. Om deze angst te onderdrukken houden mensen zich vast aan culturele wereldbeelden om zo het gevoel van (symbolische) onsterfelijkheid te bereiken (Greenberg, Pyszczynski & Solomon, 1986). In dit huidige onderzoek werd verondersteld dat de mens met een nog een andere – mogelijk zelfs grotere - angst wordt geconfronteerd: het verlies van dierbaren. Door middel van twee experimenten is getest of de mens met de angst voor de dood van dierbaren op eenzelfde manier omgaat als met de angst voor de eigen dood: door vast te houden aan (symbolische) onsterfelijkheid. Specifiek heeft dit onderzoek getest of het verlies van een dierbare effect heeft op de waardering voor existentiële verhalen met een teken van (symbolische) onsterfelijkheid. Daarnaast is onderzocht of hechte relaties als cultureel wereldbeeld werken en of er verschillen bestaan in de werking van uiteenlopende culturele wereldbeelden.

De resultaten van twee experimentele studies tonen aan dat verlies van dierbaren een grote impact heeft op het leven van mensen. Zowel het denken aan het verlies van een dierbare (experiment 1) als het daadwerkelijk verliezen van een dierbare (experiment 2) oefent invloed uit op de wereldbeelden van de mens. Gedachten aan de dood van dierbaren lijken bovendien zelfs tot meer doodgedachten te leiden dan gedachten aan de eigen dood. Experiment 1 geeft voorlopige, eerste aanwijzingen dat hechte relaties mogelijk een verzachtende rol spelen voor mensen die worden herinnerd aan de dood van een dierbare. Respondenten die voorafgaand aan de vragen over hechte relaties aan de dood van een dierbare werden herinnerd, gaven aan hun hechte relaties belangrijker en waardevoller te vinden dan respondenten die na de vragen over hechte relaties aan de dood van een dierbare werden herinnerd. Hoewel effecten met de andere condities uitbleven, suggereert deze bevinding dat hechte relaties voor gedachten aan de eigen dood op een soortgelijke manier werken als een cultureel wereldbeeld. Deze bevinding staat haaks op onderzoek van Florian et al. (2002), die met hun onderzoek veronderstellen dat hechte relaties als angstbuffer werken. Meer onderzoek is echter noodzakelijk om uitspraken te doen over de precieze werking van hechte relaties. Opvallend is dat in dit huidige onderzoek een effect op hechte relaties uitbleef

bij de conditie die aan de eigen dood moest denken. Hoewel de manipulatie om mensen aan de eigen dood te laten denken in meerdere onderzoeken naar de terror management theory wordt gebruikt (Burke et al., 2010), zou vervolgonderzoek voor een andere manipulatie kunnen kiezen om te onderzoeken of de wijze van manipuleren van invloed is geweest op de resultaten uit dit huidige onderzoek. Een voorbeeld van een andere manipulatie die ook in meerdere onderzoeken wordt gebruikt is de respondenten een essay te laten lezen over de dood (Burke et al., 2010).

Experiment 1 gaf enige aanwijzing dat materialisme bij de gedachten aan de dood van dierbaren minder belangrijk wordt gevonden. Deze bevinding sluit aan bij de gedachte dat materialisme confronterend werkt bij verlies van een dierbare, omdat de fysieke mens ook materie is en dus uiteindelijk vergaat (Pyszczynski, Greenberg, Koole, & Solomon, 2010). Dit effect werd echter maar op één van de drie vragen over materialisme gevonden. Een mogelijke verklaring hiervoor kan zijn dat materialisme een ruim begrip is (Fransen, Arendsen, & Das, 2017). In het onderzoek van Kasser en Sheldon (2000) wordt een onderscheid gemaakt tussen hebberigheid en angst. In hun onderzoek werd net als bij dit huidige onderzoek alleen een effect gevonden op vragen over hebberigheid en niet op de vraag over angst. Opmerkelijk is wel dat er in dit huidige onderzoek geen enkel effect is gevonden op materialisme van gedachten aan de eigen dood, wat onder meer uit de studie van Kasser en Sheldon (2000) wel naar voren is gekomen. Dit versterkt de gedachte dat de manipulatie om mensen aan de eigen dood te laten denken niet was geslaagd.

Hoewel er meer onderzoek noodzakelijk is om vast te stellen of hechte relaties onder bepaalde omstandigheden als cultureel wereldbeeld fungeren, suggereren bevindingen uit experiment 1 dat er een verschil bestaat in de selectie van wereldbeelden. Voor mensen die aan de dood van een dierbare worden herinnerd, lijkt het wereldbeeld materialisme minder belangrijk te worden en hechte relaties juist belangrijker. Wanneer hechte relaties worden beschouwd als wereldbeeld, is verlies van een dierbare extra pijnlijk: er kan niet meer worden teruggevallen op de hechte relatie om de angstige gedachten te verzachten. Om opnieuw zin te geven aan het leven en niet onderdoor te gaan aan de angst van het verder moeten zonder de dierbare, kan worden verondersteld dat er een nieuw wereldbeeld moet worden opgebouwd. Experiment 2 geeft aanwijzingen dat spiritualiteit hierbij een belangrijke rol speelt: hoe zwaarder het verlies dat mensen meemaken, hoe hoger zij scoren op spiritualiteit. Deze bevinding wijst in de richting dat mensen die een dierbaar persoon verliezen troost zoeken in spiritualiteit. Dit sluit aan bij onderzoek van Pargament, Koenig en Perez (2000), waarbij wordt aangetoond dat spiritualiteit een verzachtende rol kan vervullen bij het rouwproces.

Aanvullend wijzen bevindingen uit dit huidige onderzoek erop dat het belang van spiritualiteit weer af lijkt te nemen op het moment dat het verlies beter wordt geaccepteerd: hoe beter het verlies wordt geaccepteerd, hoe lager de spiritualiteit. Dit zou mogelijk verklaarbaar kunnen zijn doordat bij acceptatie het gevoel ontstaat van innerlijke vrede en rust dat samengaat met het loslaten van de frustratie iets terug te willen winnen wat afgenomen is (Prigerson & Maciejewski, 2008). De respondent heeft het wereldbeeld spiritualiteit mogelijk minder nodig om de angstige gedachten te onderdrukken. Hierbij moet wel worden vermeld dat er op basis van dit huidige onderzoek geen uitspraken gedaan kunnen worden over causaliteit.

De mate van spiritualiteit bleek ook een belangrijke voorspeller voor de identificatie met het personage. Respondenten die een zwaar verlies hadden meegemaakt konden zich beter met het personage identificeren naarmate zij het verlies beter konden accepteren. Respondenten die een matig verlies hadden meegemaakt konden zich minder met het personage identificeren naarmate zij het verlies beter konden accepteren. Dit verband bleek vooral zo te werken voor niet spirituele mensen. Een mogelijke verklaring hiervoor zou kunnen zijn dat mensen die niet spiritueel zijn en een heftig verlies hebben meegemaakt dat in mindere mate wordt geaccepteerd, nog niet in staat zijn om zich te identificeren met een personage dat positieve gevoelens ondervindt met betrekking tot verlies. Deze verklaring sluit ook aan bij het interactie-effect dat optrad bij mixed affect tussen verlies en acceptatie: respondenten die een zwaar verlies hadden meegemaakt scoorden hoger op mixed affect naarmate zij het verlies beter konden accepteren. Respondenten die een matig verlies hadden meegemaakt scoorden lager op mixed affect naarmate zij het verlies beter konden accepteren. Dit resultaat suggereert eveneens dat mensen niet in staat zijn om positieve emoties toe te laten als zij nog te diep in de rouw en het verdriet verkeren. Dit sluit aan bij het onderzoek van Prigerson en Maciejewski (2008), waarbij wordt verondersteld dat mensen die het verlies niet kunnen accepteren, in een staat van emotionele onrust en frustratie verkeren. Hierbij moet wel worden vermeld dat mixed affect slechts voor 2.7% werd verklaard door verlies en acceptatie.

Experiment 2 geeft eveneens aanwijzingen dat niet alleen verlies, maar ook een depressie kan zorgen voor een groter belang van spiritualiteit. Deze aanwijzing kan relevant zijn voor vervolgonderzoek, door te onderzoeken of spirituele verhalen ook een effectief hulpmiddel kunnen zijn voor mensen in een depressie.

Experiment 2 toont aan dat ervaring met een zwaar verlies een positieve voorspeller is voor de waardering van een verhaal over verlies. Hoewel Keith Oaley veronderstelt dat mensen worden aangetrokken door verhalen omdat ze de mogelijkheid bieden emoties te

voelen waarvoor geen prijs hoeft worden betaald (Oatley, 1999), lijkt dit bij verhalen over verlies niet op te gaan. Een mogelijke verklaring hiervoor kan zijn dat mensen die geen ervaring hebben met een ernstig verlies, het wereldbeeld spiritualiteit niet of in mindere mate hebben ontwikkeld en dus minder openstaan voor verhalen over (symbolische) onsterfelijkheid. Dit vermoeden wordt versterkt doordat spiritualiteit ook een positieve voorspeller lijkt te zijn voor de waardering van het verhaal. Er werd echter geen interactie-effect gevonden tussen conditie en spiritualiteit: mensen die in mindere mate spiritueel waren hadden niet meer waardering voor het verhaal zonder de verwijzing naar (symbolische) onsterfelijkheid, dan voor het verhaal met de verwijzing naar (symbolische onsterfelijkheid). Een andere mogelijke verklaring kan zijn dat bepaalde gebeurtenissen in het leven te intens zijn voor de mens om een duidelijke voorstelling van te maken; de daadwerkelijke, heftige emoties die gepaard gaan met de gebeurtenis, kunnen pas gevoeld worden op het moment dat een persoon de gebeurtenis ook zelf ondergaat.

Bevindingen van experiment 2 suggereren ook dat verhalen over verlies met een verwijzing naar (symbolische) onsterfelijkheid van meerwaarde kunnen zijn voor mensen die het verlies in mindere mate kunnen accepteren. Respondenten die het verlies in mindere mate konden accepteren, konden zich beter identificeren met het personage in het verhaal met zonnestraal, dan in het verhaal zonder zonnestraal. Een mogelijke verklaring hiervoor kan zijn dat mensen die moeilijk kunnen omgaan met het verlies, door middel van *wenselijke identificatie* op zoek gaan naar een boodschap in het verhaal waaruit zij kracht kunnen halen. *Wenselijke identificatie* is volgens Murphy et al. (2013) één van de onderliggende constructen van identificatie, waarbij de lezer opkijkt naar een karakter. Het lijkt erop dat mensen die het verlies moeilijk kunnen accepteren, houvast en hoop kunnen halen uit een verhaal waarin het personage een manier heeft gevonden om met het verlies om te gaan. Deze gedachte sluit aan bij onderzoek van Vorderer (2001), waarin wordt verondersteld dat verhalen mensen kunnen helpen om om te leren gaan met gebeurtenissen in het leven. Vervolgonderzoek is echter nodig om deze veronderstelling verder uit te zoeken. Dit kan worden gedaan door mensen na afloop van een verhaal over (symbolische) onsterfelijkheid vragen te stellen over hun houding ten opzichte van het verlies. Op deze manier kan worden achterhaald of mensen door middel van verhalen over (symbolische) onsterfelijkheid op een positievere manier naar het verlies kunnen kijken en mogelijk zelfs een positiever beeld krijgen over de toekomst. Deze kennis zou bijdragen aan meer inzicht in de persuasieve werking van verhalen.

Eveneens geeft dit onderzoek meer inzicht in de werking van identificatie. Eén van de onderliggende processen waarvan in meerdere onderzoeken wordt verondersteld dat het een

belangrijke rol speelt bij identificatie is *waargenomen overeenkomsten* (Bandura, 2004; Murphey et al., 2013). Gesuggereerd wordt dat overeenkomsten tussen de lezer en het karakter uit het verhaal een positieve voorspeller zijn van de identificatie met het karakter. De bevindingen uit dit huidige onderzoek staan haaks op deze veronderstelling: respondenten konden zich beter identificeren naarmate zij het verlies minder goed konden accepteren, terwijl het personage uit het verhaal het verlies juist goed kon accepteren. Deze bevinding suggereert dat het bij identificatie niet zozeer van belang is in hoeverre de lezer op het karakter lijkt, maar meer om in hoeverre het karakter de lezer iets te bieden heeft. De zoals hierboven al eerder besproken *wenselijke identificatie* (Murphy et al., 2013) lijkt bij het proces van identificatie dus van groot belang te zijn: heeft het karakter uit het verhaal de lezer 'iets' te bieden - zoals bijvoorbeeld een bepaalde gedachte - wat voor de lezer helpend kan zijn? De kracht van verhalen lijkt dus een soort boodschap of steun voor de lezer te zijn. Bij verhalen over (symbolische) onsterfelijkheid lijkt deze boodschap met name te gelden voor mensen die het verlies van hun dierbare nog niet kunnen accepteren. Het verhaal biedt mensen in rouw perspectief: het laat zien dat het leven ook zonder de lijfelijke aanwezigheid van de dierbare nog de moeite waard kan zijn. Het verhaal geeft mensen in rouw hoop op een betere toekomst.

Beperkingen en toekomstig onderzoek

Er zijn een aantal kanttekeningen te plaatsen bij dit huidige onderzoek. Zoals meerdere malen is aangegeven bestaan er bij experiment 1 vermoedens dat de conditie waarbij mensen aan de eigen dood werden herinnerd niet is geslaagd. Dit vermoeden maakt het lastig om duidelijke conclusies aan de resultaten te verbinden.

Bij experiment 2 waren maar 65 van de 1018 respondenten man. Toekomstig onderzoek zou kunnen testen of het van invloed is geweest op de resultaten dat het overgrote deel van de respondenten uit vrouwen bestond, door een soortgelijk onderzoek uit te voeren bij een respondentengroep die voor het overgrote deel uit mannen bestaat.

Bij experiment 2 is ervoor gekozen om respondenten zelf te laten aangeven in hoeverre zij vonden dat het verlies dat ze hadden meegemaakt ernstig was, met als voornaamste reden dat de onderzoeker niet over de ernst van het verlies van een ander hoefde te oordelen. Dit kan als gevolg hebben gehad dat respondenten sociaal wenselijke antwoorden hebben gegeven en het verlies als ernstiger hebben gecategoriseerd dan daadwerkelijk het geval is geweest. Om te controleren of dit de resultaten heeft beïnvloed, kan bij vervolgonderzoek voor een andere manier worden gekozen om onderscheid te maken tussen

ernstig en matig verlies. Dit kan bijvoorbeeld worden gedaan door een tweedeling te maken tussen verlies van eerstegraads familieleden en tweedegraads familieleden.

Een ethisch dilemma dat zich tijdens dit onderzoek heeft voorgedaan is in hoeverre het verantwoord is om mensen te laten denken aan de dood van zichzelf en aan de dood van een dierbare andere, wat - zoals dit onderzoek onder andere bevestigt - angstige gevoelens oproept. Verlies en de dood horen onherroepelijk bij het leven; het zijn gebeurtenissen waar ieder mens in zijn leven mee te maken krijgt. De noodzaak voor meer inzicht in hoe mensen bij deze intense gebeurtenis kunnen worden ondersteund, heeft tot de keuze geleid om dit onderzoek te doen. Dit huidige onderzoek is echter nog lang niet voldoende en het roept veel nieuwe vragen op die relevant zijn voor vervolgonderzoek.

Meer onderzoek is noodzakelijk om aanvullend bewijs te leveren over de werking van (symbolische) onsterfelijkheid. In dit huidige onderzoek is gekozen voor een zonnestraal, wat een heel specifieke invulling is van onsterfelijkheid. Relevant is om meerdere vormen van (symbolische) onsterfelijkheid te toetsen, zoals bijvoorbeeld het fladderen van een vlinder op een begraafplaats. Van meerwaarde kan ook zijn om alvorens de kracht van andere symbolen in verhalen te toetsen, door middel van een vragenlijst te inventariseren welke tekens door mensen over het algemeen worden gezien als tekens van onsterfelijkheid. Gezien de effecten die in dit huidige onderzoek optraden door relatief kleine verschillen tussen de twee verhalen - de aanwezigheid of de afwezigheid van de zonnestraal - is het de moeite waard om soortgelijke, op het eerste gezicht kleine verschijnselen, nader te onderzoeken.

Relevant voor vervolgonderzoek is ook om te testen of het effect van verhalen over (symbolische) onsterfelijkheid op langere termijn doorwerkt. Dit is van belang omdat het inzichtelijk maakt in hoeverre een verhaal ook daadwerkelijk invloed kan uitoefenen op het toekomstperspectief van mensen in rouw. Dit zou getest kunnen worden door respondenten eenzelfde soort verhaal te laten lezen als in dit huidige onderzoek en enkele weken of maanden later vragen af te nemen over de attitude ten opzichte van het verlies.

Uit het huidige onderzoek blijkt dat verhalen over (symbolische) onsterfelijkheid van meerwaarde zijn bij de dood van dierbaren. Relevant is om een soortgelijk onderzoek te doen voor de eigen dood: kunnen verhalen over (symbolische) onsterfelijkheid ook kracht geven aan mensen die geconfronteerd worden met gedachten aan de eigen dood? Mocht dit inderdaad het geval zijn, dan zouden verhalen mogelijk een hulpmiddel kunnen zijn voor ernstig zieke mensen, die leven in de wetenschap dat zij op korte termijn komen te overlijden. Het zou kunnen zijn dat een verhaal over (symbolische) onsterfelijkheid ernstig zieke mensen

de rust geeft dat zij zullen voortleven in de gedachten van anderen. Deze veronderstelling sluit aan bij de gedachten van de terror management theory.

De resultaten van dit onderzoek bevestigen de impact die verlies van dierbare personen heeft op het leven van mensen. Het laat zien dat verlies voor de mens een angstige – al dan niet de angstigste – gebeurtenis is, maar het geeft ook de hoopvolle eerste aanwijzing dat verhalen over (symbolische) onsterfelijkheid een waardevolle bijdrage kunnen leveren om mensen in rouw perspectief te bieden. Voor professionele ondersteuning aan mensen in rouw luidt de boodschap: hoop doet leven, dus laat mensen in rouw weten dat liefde zelfs de dood overwint, of zoals Emily Dickinson het zo mooi zegt:

“Unable are the loved to die. For love is immortality.”.

Literatuurlijst

- Aaker, J., Fournier, S., & Brasel, S. A. (2004). When good brands do bad, *Journal of Consumer Research*, *31* (1), 1-16.
- Arndt, J., Cook, A., & Routledge, C. (2004). The blueprint of terror management: Understanding the cognitive architecture of psychological defense against death-related thought. In Koole, S. L., Pyszczynski, T., & Greenberg, J (Eds.), *Handbook of Empirical Existential Psychology* (pp. 35-53). New York: Guilford.
- Bandura, A. (2004). Health promotion by social cognitive means. *Health Education & Behavior*, *31* (2), 143–164. doi: 10.1177/1090198104263660.
- Belk, R. W. (1984). Three scales to measure constructs related to materialism: Reliability, validity, and relationships to measures of happiness. *Advances in Consumer Research*, *11*, 291-297.
- Burke, B. L., Martens, A., & Faucher, E. H. (2010). Two decades of terror management theory: a meta-analysis of mortality salience research. *Personality and Social Psychology Review*, *14*(2), 155-195. DOI: 10.1177/1088868309352321
- Cohen, J. (2001). Defining identification: A theoretical look at the identification of audiences with media characters. *Mass Communication and Society*, *4*(3), 246–264. DOI: 10.1207/S15327825MCS0403_01.
- Ersner-Hershfield, H., Mikels, J. A., Sullivan, S. J., & Carstensen, L. L. (2008). Poignancy: Mixed emotional experience in the face of meaningful endings. *Journal of Personality and Social Psychology*, *94*, 158–167.
- Fallot, R. D. (2001). The place of spirituality and religion in mental health services. *New dimensions for mental health services*, *91*, 97-88. DOI: 10.1002/yd.23320019109
- Feagin, J. R. (1964). Prejudice and religious types: A focused study of Southern fundamentalists. *Journal for the Scientific Study of Religion*, *4*, 3-13.
- Fransen, M. F., Arendsen, J. A., & Das, E. (2017). Consumer as worldview defense: a terror management perspective. In M. Vess & C. Routledge (Eds.), *Handbook of terror management theory*. In press.
- Fransen, M. F., Fennis, B. M., Pruyn, A. Th. H., & Das, E. (2008). Rest in peace? Brand-induced mortality salience and consumer behavior. *Journal of Business Research*, *61*, 1053-1061.
- Gallagher-Thompson, D., Futterman, A., Farberow, N., Thomson, L. W., & Peterson, J.

- (1993). The impact of spousal bereavement on older widows and widowers. In M. S. Stroebe, W. Stroebe, & R. O. Hansson (Eds.), *Handbook of bereavement: Theory, research, and intervention* (pp. 227-239). New York: Cambridge University Press.
- Greenberg, J., Pyszczynski, T., & Solomon, S. (1986). The causes and consequences of the need for self-esteem: A terror management theory. In R. F. Baumeister (Ed.), *Public self and private self* (pp. 189-212). New York: Springer-Verlag.
- Greenberg, J., Solomon, S., & Pyszczynski, T. (1997). Terror management theory of self-esteem and cultural worldviews: Empirical assessments and conceptual refinements. *Advances in Experimental Social Psychology*, 29, 61-136.
- Green, M. C., & Brock, T. C. (2000) The role of transportation in the persuasiveness of public narratives. *Journal of Personality and Social Psychology*, 79(5), 701-723.
- Green, M. C., Brock, T. C., & Kaufman, G. F. (2004). Understanding media enjoyment: the role of transportation into narrative worlds. *Communication Theory*, 14(4), 311-327.
- Green, M. C., & Dill, K. E. (2013). Engaging with stories and characters: Learning, persuasion, and transportation into narrative worlds. In K. E. Dill (Ed.), *The Oxford handbook of media psychology* (pp. 449–461). Oxford, England: Oxford University Press.
- Hamby, A., Brinberg, D., & Daniloski, K. (2016). Reflecting on the journey: Mechanisms in narrative persuasion. *Journal of Consumer Psychology*, in press.
- Hayes J., Schimel J., Arndt J., Faucher E. H. (2010). A theoretical and empirical review of the death-thought accessibility concept in terror management research. *Psychological Bulletin*, 136(5), 699-739. DOI: 10.1037/a0020524
- Hofer, M. (2013). Appreciation and enjoyment of meaningful entertainment: The role of mortality salience and search for meaning in life. *Journal of Media Psychology*, 25, 109-117.
- Hui, H. C., Chan, S. W. Y., Lau, E. Y. Y., Cheung, S. F., & Shu Ying Mok, D. The role of religion in moderating the impact of life events on material life goals: Some evidence in support of terror management theory. *Mental Health, Religion and Culture*, 17(1), 52-61. DOI: 10.1080/13674676.2012.745494
- Igartua, J. J. (2010). Identification with characters and narrative persuasion through fictional feature films. *Communications*, 35, 347-373. DOI: 10.1515/COMM.2010.019
- Igartua, J. J., & Páez, D. (1997). Art and remembering traumatic collective events: The case of the Spanish Civil War. In J. Pennebaker, D. Páez & B. Rime (Eds.),

- Collective memory of political event. Social psychological perspectives* (pp. 79-101). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Wortmann, J. H., & Park, C. L. (2008) Religion and Spirituality in Adjustment Following Bereavement: An Integrative Review, *Death Studies*, 32(8), 703-736, DOI: 10.1080/07481180802289507
- Jonas, E., & Fischer, P. (2006). Terror management and religion: Evidence that intrinsic religiousness mitigates worldview defense following mortality salience. *Journal of Personality in Social Psychology*, 91(3), 553-567. DOI: 10.1037/0022-3514.91.3.553
- Kasser, T. & Sheldon, K. M. (2000). Of wealth and death: Materialism, mortality salience and consumption behavior. *Psychological Science*, 11, 348-351.
- Krause, N., Liang, J., Shaw, B. A., Sugisawa, H., Kim, H. K., & Sugihara, Y. (2002). Religion, death of a loved one, and hypertension among older adults in Japan. *Journal of Gerontology: Social Sciences*, 57B(2), 96-107.
- Larsen, J. T., McGraw, A.P., Cacioppo, J.T. (2001). Can people feel happy and sad at The Same Time? *Journal of Personality and Social Psychology*, 81, 684–696.
- Maronne, R. (1999). Dying, mourning, and spirituality: a psychological perspective. *Death Studies*, 23(6), 495-519. DOI: 10.1080/074811899200858
- Marwijk, H. W. J., Grundmeijer, H. G. L. M., Bijl, D., Gelderen, M. G. van., Haan, M. de., Weelbaumgarten, E. M. van., Burgers, J. S., Boukes, F. S., & Romeijnders, A. C. M. (2003). NHG-Standaard depressieve stoornis (depressie). *Huisarts Wet* 2003, 46(11), 614-633.
- Mikulincer, M., & Florian, V. (2000). Exploring individual differences in reactions to mortality salience – Does attachment style regulate terror management mechanisms? *Journal of Personality and Social Psychology*, 79, 260-273.
- Mikulincer, M., Florian, V., & Hirschberger, G. (2003). The existential function of close relationships: Introducing death into the science of love. *Personality and Social Psychology Review*, 7(1), 20-40
- Moyer-Gusé, E., & Nabi, R. L. (2010). Explaining the effects of narrative in an entertainment television program: Overcoming resistance to persuasion. *Human Communication Research*, 36(1), 26–52. DOI:10.1111/j.1468-2958.2009.01367.x.
- Murphy, S. T., Frank, L. B., Chatterjee, J. S., & Baezconde-Garbanati, L. (2013). Narrative versus nonnarrative: the role of identification, transportation, and emotion in reducing health disparities. *Journal of Communication*, 63, 116-137. DOI:10.1016.j.jcps.2016.06.005

- Niederland, W. G. & Sholevar, B. (1981). The creative process of psychoanalytic discussion. *The Art in Psychotherapy*, 17, 381-402.
- Oatley, K. (1999). Why fiction may be twice as true as fact: Fiction as cognitive and emotional simulation. *Review of General Psychology*, 3, 101–117.
- Oliver, M. B., & Hartmann, T. (2010). Exploring the role of meaningful experiences in users' appreciation of "good movies". *Projections*, 4, 128-150.
- Oliver, M. B., & Raney, A. A. (2011). Entertainment as pleasurable and meaningful: Identifying hedonic and eudaimonic motivations for entertainment consumption. *Journal of Communication*, 61, 984-1004
- Ott, C. H. (2003). The impact of complicated grief on mental and physical health at various points in the bereavement process. *Death Studies*, 27, 249 -272.
- Pargament, K. I., Koenig, H. G., & Perez, L. M. (2000). The many methods of religious coping: development and initial validation of the RCOPE. *Journal of Clinical Psychology*, 56, 519–543.
- Prigerson, H. G., & Maciejewski, P. K. (2009). Grief and acceptance as opposite sides of the same coin: setting a research agenda to study peaceful acceptance of loss. *The British Journal of Psychiatry: The Journal of Mental Science*. DOI: 10.1192/bjp.bp.108.053157
- Pyszczynski, T., Greenberg, J., Koole, S., & Solomon, S. 2010. Experimental existential psychology: Coping with the facts of life. In Gilbert, D. T. & Fiske, S. T (Eds.), *Handbook of Social Psychology* (5th Ed.). New York: McGraw-Hill.
- Pyszczynski, T., Solomon, S., & Greenberg, J. (2003). *In the wake of 9/11: The psychology of terror*. Washington, DC: American Psychological Association.
- Rosenblatt, A., Greenberg, J., Solomon, S., Pyszczynski, T., & Lyon, D. (1989). Evidence for terror management theory: I. The effects of mortality salience on reactions to those who violate or uphold cultural values. *Journal of Personality and Social Psychology*, 57, 681–690.
- Shuchter, S. R., & Zisook, S. (1993). The course of normal grief. In Stroebe, M. S., Stroebe, W., & Hansson, R.O. (Eds.), *Handbook of bereavement: Theory, research, and intervention* (pp. 23–43). Cambridge, England: Cambridge University Press.
- Slater, M. D., Oliver, M. B., & Appel, M. (2016). Poignancy and mediated wisdom of experience narrative impacts on willingness to accept delayed rewards. *Communication Research*, in press.
- Slater, M.D., & Rouner, D. (2002). Entertainment education and elaboration likelihood:

- Understanding the processing of narrative persuasion. *Communication Theory*, 12, 173-191. DOI: 10.1111/j.1468-2885.2002.tb00265.x
- Solomon, S., Greenberg, J., & Pyszczynski, T. (1991). A terror management theory of social behavior: The psychological functions of self-esteem and cultural worldviews. *Advances in Experimental Social Psychology*, 24, 93–159.
- Stroebe, W. & Stroebe, M. S. (1987). Bereavement and health: *The psychological and physical consequences of partner loss*. New York: Cambridge University Press.
- Taubman-Ben-Ari, O., & Katz-Ben-Ami, L. (2008). Death awareness, maternal separation anxiety, and attachment style among first-time mothers, a terror management perspective. *Death Studies*, 32, 737-56.
- Tedeschi, R. G., & Calhoun, L. G. (1996). The posttraumatic growth inventory, measuring issue: The positive legacy of trauma. *Journal of Traumatic Stress*, 9(3), 455-471.
- Thompson, S. C. (1985). Finding positive meaning in a stressful event and coping. *Basic and Applied Social Psychology*, 6, 279-295.
- Thompson, S. C., & Janigian, A. (1988). Life schemes: A framework for understanding the search for meaning. *Journal of social and clinical psychology*, 7, 260-280.
- Tilburg, W. A. P. van., Igou, E. R. (2011). On the meaningfulness of existence: When life salience boosts adherence to worldviews. *European Journal of Social Psychology*, 41(6), 740-750.
- Unterrainer, H. F., Ladenhauf, K. H., Wallner-Liebmann, S. J., & Fink, A. (2010) Dimensions of religious/spiritual well-being and their relation to personality and psychological well-being. *Personality and Individual Differences*, 49, 192-197.
- Unterrainer, H. F., Nelson, O., Collicutt, J., & Fink, A. (2012). The English version of the multidimensional inventory for religious/spiritual well-being (MI-RSWB-E): First results from British college students. *Religions*, 3, 588-599. DOI: 10.3390/rel3030588
- Vail, K. E., Rothschild, Z. K., Weise, D. R., Solomon, S., Pyszczynski, T., & Greenberg, J. (2009). *Personality and Social Psychology Review*, 14(1), 84-94. DOI: 10.1177/1088868309351165
- Vorderer, P. (2001). It's all entertainment – sure. But what exactly is entertainment? Communication research, media psychology, and the explanation of entertainment experiences. *Poetics*, 29, 247-261.
- Wang, Y. 2014. The divergent effects of mortality salience of self versus mortality salience of a loved one on materialistic consumption. *Journal of Research for Consumers*, 26, 106-130.

Wortmann, J. H., & Park, C. L. (2008). Religion and spirituality in adjustment following bereavement: An integrative review. *Death Studies*, 32(8), 703-736. DOI: 10.1080/07481180802289507

Appendix

Bijlage 1a. Verhaal versie 1 (met zonnestraal).

"Toen ik zestien was werd mijn vader ziek. Huidkanker. Een soort kanker die over het algemeen vrij goed te behandelen is, ware het niet dat mijn vader een bijzonder geval was (en bijzonder was 'ie zeker). De melanoom die op zijn rug zat was naar binnen geslagen, richting zijn longen. Hoewel de prognose er niet gunstig uitzag en de gezichtsuitdrukking van de arts evenmin, geloofde ik er niet in dat mijn vader dood zou gaan. Ik bedoel: mijn grote, sterke, altijd vrolijke, optimistische vader. Nee joh, die zou zich echt niet zo gemakkelijk laten kennen door zoiets als de dood. Twee jaar lang heb ik gelijk gehad. Oké, hij was wat sneller moe en lag wat meer in bed, maar verder deed mijn vader eigenlijk alles nog wat hij eerder altijd deed. Over zijn ziekte werd praktisch niet gesproken en mensen hadden dankzij die gezonde rode blos op zijn wangen niet eens door dat hij ziek was. Hij vertelde het anderen ook liever niet. Maar eind september 2010 ging het mis. In twee weken tijd zag ik mijn vader van een grote, sterke, altijd vrolijke, optimistische man omslaan in een magere, ernstig zieke, verwarde vader met alleen maar wanhoop in zijn ogen. Hij wilde niet dood. En nee, over het algemeen wil natuurlijk niemand dood, maar juist mijn vader genoot zo ontzettend van het leven. Hij genoot van een kopje koffie, iedere morgen weer. Hij genoot van de kookkunsten van mijn moeder, iedere avond weer. Hij genoot van alles, maar het meest nog van ons. Ik zag hem worstelen met de wetenschap dat hij ons, zijn gezin, achter moest laten. Ik zag hoe veel pijn mijn verdriet hem deed, dus probeerde ik in zijn bijzijn sterk te zijn, maar daar keek hij natuurlijk dwars doorheen. "Je hoeft niet verdrietig te zijn, meisje", zei hij toen ik bij hem zat op één van zijn laatste heldere momenten. "Ik ga nooit helemaal bij je weg, maar zal altijd dichtbij je blijven, dat weet je toch?". 5 oktober 2010 om 10:15 deed hij zijn ogen dicht. In de afschuwelijke dagen daarvoor verlangde ik soms stiekem naar dit moment: ik zag hoeveel pijn hij had, hij niet meer met zijn volle bewustzijn bij ons was en last had van vreselijke hallucinaties en waanideeën, dus hoopte ik voor hem dat het snel voorbij zou zijn. Maar toen het eenmaal zover was realiseerde ik me dat dat gevoel niet kwam; het gevoel van opluchting was er niet. Het was niet goed zo. Het was allesbehalve goed zo. Mijn vader wilde leven en ik wilde mijn vader levend. Toen we hem een paar dagen later in het graf lieten zakken, zag ik mijn zelfvertrouwen met hem mee de grond in gaan. Mijn vader was mijn zelfvertrouwen omdat ik zijn kleine trots was. Het is niet moeilijk een oogappelpositie te vergaren als je het enige meisje in het gezin bent én de jongste met lang blond haar. Hoewel ik vroeger niet

graag toegaf dat hij me ontzettend verwende, zeg ik dat nu regelmatig met trots: mijn vader was gewoon heel gek op mij. En ik op hem.

Het is nu zes jaar geleden en ik durf te zeggen dat ik nog iedere dag aan hem denk. Niet verdrietig, maar blij. Vaak moet ik lachen omdat ik weet wat hij van een bepaalde situatie zou vinden of omdat ik weet wat hij op dat moment zou denken of zeggen. Ik heb het nog regelmatig met vriendinnen over hem; zij waren net zo onder de indruk van zijn bijzondere karakter als ik. Dan hebben we het over hoe hij ons midden in de nacht uit de stad kwam plukken, omdat hij ons never-nooit-niet naar huis zou laten fietsen. En hoe hij dan vroeg: 'Zeg, eh, hebben jullie eigenlijk al wat gegeten...?', omdat hij stiekem zelf toch nog wel zin had in dat gehaktballetje satésaus. En hoe ik dan dus om half vier 's nachts bij Cafeteria de Toorop met mijn vader en mijn vriendinnen een frietje zat te eten. Mijn vader was een held. Over doden niets dan goeds? Misschien. Maar ik zou hetzelfde hebben gezegd als hij nog zou hebben geleefd. Hij is de mooiste mens die ik in mijn vijftwintig jaar ooit heb ontmoet en ik betwijfel of ik ooit nog iemand tegen ga komen die dat kan overtreffen.

5 oktober 2016, op zijn zesde sterfdag, fiets ik naar zijn graf. Het is vroeg en bijzonder koud. Ik vind het graf geen fijne plek: het idee dat mijn vader daar alleen diep onder grond ligt vind ik naar. Ik sta er wat ongemakkelijk bij en doe mijn best om niet te huilen. Huilen op zijn sterfdag had hij niet gewild; een feestje en een borrel waren meer zijn stijl. Ik besluit om even op het gras voor zijn grafsteen te gaan zitten en voel na een poosje iets warmes prikkelen. Ik kijk omhoog en word verblind door een zonnestraal. Als ik om me heen kijk ontdek ik dat er op de hele begraafplaats maar één zonnestraal schijnt, precies op het graf van mijn vader. Met mijn gezicht in de warmte glimlach ik. "Een zonnestraal over je graf op jouw eigen sterfdag... Precies jij", zeg ik. "Een regenbui had je misstaan." Ik denk aan de belofte die hij mij aan zijn sterfbed maakte: "Je hoeft niet verdrietig te zijn, meisje. Ik ga nooit helemaal bij je weg, maar zal altijd dichtbij je blijven, dat weet je toch?". Hij had gelijk. Hij is er nog en hij zal er altijd blijven."

Bijlage 1b. Verhaal versie 2 (zonder zonnestraal).

"Toen ik zestien was werd mijn vader ziek. Huidkanker. Een soort kanker die over het algemeen vrij goed te behandelen is, ware het niet dat mijn vader een bijzonder geval was (en bijzonder was 'ie zeker). De melanoom die op zijn rug zat was naar binnen geslagen, richting zijn longen. Hoewel de prognose er niet gunstig uitzag en de gezichtsuitdrukking van de arts evenmin, geloofde ik er niet in dat mijn vader dood zou gaan. Ik bedoel: mijn grote, sterke, altijd vrolijke, optimistische vader. Nee joh, die zou zich echt niet zo gemakkelijk laten

kennen door zoiets als de dood. Twee jaar lang heb ik gelijk gehad. Oké, hij was wat sneller moe en lag wat meer in bed, maar verder deed mijn vader eigenlijk alles nog wat hij eerder altijd deed. Over zijn ziekte werd praktisch niet gesproken en mensen hadden dankzij die gezonde rode blos op zijn wangen niet eens door dat hij ziek was. Hij vertelde het anderen ook liever niet. Maar eind september 2010 ging het mis. In twee weken tijd zag ik mijn vader van een grote, sterke, altijd vrolijke, optimistische man omslaan in een magere, ernstig zieke, verwarde vader met alleen maar wanhoop in zijn ogen. Hij wilde niet dood. En nee, over het algemeen wil natuurlijk niemand dood, maar juist mijn vader genoot zo ontzettend van het leven. Hij genoot van een kopje koffie, iedere morgen weer. Hij genoot van de kookkunsten van mijn moeder, iedere avond weer. Hij genoot van alles, maar het meest nog van ons. Ik zag hem worstelen met de wetenschap dat hij ons, zijn gezin, achter moest laten. Ik zag hoe veel pijn mijn verdriet hem deed, dus probeerde ik in zijn bijzijn sterk te zijn, maar daar keek hij natuurlijk dwars doorheen. “Je hoeft niet verdrietig te zijn, meisje”, zei hij toen ik bij hem zat op één van zijn laatste heldere momenten. “Ik ga nooit helemaal bij je weg, maar zal altijd dichtbij je blijven, dat weet je toch?”. 5 oktober 2010 om 10:15 deed hij zijn ogen dicht. In de afschuwelijke dagen daarvoor verlangde ik soms stiekem naar dit moment: ik zag hoeveel pijn hij had, hij niet meer met zijn volle bewustzijn bij ons was en last had van vreselijke hallucinaties en waanideeën, dus hoopte ik voor hem dat het snel voorbij zou zijn. Maar toen het eenmaal zover was realiseerde ik me dat dat gevoel niet kwam; het gevoel van opluchting was er niet. Het was niet goed zo. Het was allesbehalve goed zo. Mijn vader wilde leven en ik wilde mijn vader levend. Toen we hem een paar dagen later in het graf lieten zakken, zag ik mijn zelfvertrouwen met hem mee de grond in gaan. Mijn vader was mijn zelfvertrouwen omdat ik zijn kleine trots was. Het is niet moeilijk een oogappelpositie te vergaren als je het enige meisje in het gezin bent én de jongste met lang blond haar. Hoewel ik vroeger niet graag toegaf dat hij me ontzettend verwendde, zeg ik dat nu regelmatig met trots: mijn vader was gewoon heel gek op mij. En ik op hem.

Het is nu zes jaar geleden en ik durf te zeggen dat ik nog iedere dag aan hem denk. Niet verdrietig, maar blij. Vaak moet ik lachen omdat ik weet wat hij van een bepaalde situatie zou vinden of omdat ik weet wat hij op dat moment zou denken of zeggen. Ik heb het nog regelmatig met vriendinnen over hem; zij waren net zo onder de indruk van zijn bijzondere karakter als ik. Dan hebben we het over hoe hij ons midden in de nacht uit de stad kwam plukken, omdat hij ons never-nooit-niet naar huis zou laten fietsen. En hoe hij dan vroeg: ‘Zeg, eh, hebben jullie eigenlijk al wat gegeten...?’, omdat hij stiekem zelf toch nog wel zin had in dat gehaktballetje satésaus. En hoe ik dan dus om half vier ’s nachts bij Cafeteria de

Toorop met mijn vader en mijn vriendinnen een frietje zat te eten. Mijn vader was een held. Over doden niets dan goeds? Misschien. Maar ik zou hetzelfde hebben gezegd als hij nog zou hebben geleefd. Hij is de mooiste mens die ik in mijn vijftwintig jaar ooit heb ontmoet en ik betwijfel of ik ooit nog iemand tegen ga komen die dat kan overtreffen.

5 oktober 2016, op zijn zesde sterfdag, fiets ik naar zijn graf. Het is vroeg en bijzonder koud. Ik vind het graf geen fijne plek: het idee dat mijn vader daar alleen diep onder grond ligt vind ik naar. Ik sta er wat ongemakkelijk bij en doe mijn best om niet te huilen. Huilen op zijn sterfdag had hij niet gewild: een feestje en een borrel waren meer zijn stijl. Ik denk aan de belofte die hij mij aan zijn sterfbed maakte: "Je hoeft niet verdrietig te zijn, meisje. Ik ga nooit helemaal bij je weg, maar zal altijd dichtbij je blijven, dat weet je toch?". Deze gedachte aan zijn belofte maakt me rustig. Papa had gelijk. Liefde eindigt niet met de dood; in mijn hart draag ik hem altijd bij me. Toen, nu en voor altijd."

Bijlage 2. LinkedIn post over Vaderdag en een aantal reacties (wegens privacyredenen zijn de namen geanonimiseerd).

“Toen ik een jaar of 7 was gaf ik mijn vader dit lijstje cadeau, met het idee dat ik de rest van zijn leven op het schapje naast zijn bed mocht staan. Dat leven bleek wat korter dan ik had ingeschat en dus staat het nu al geruime tijd op het schapje naast mijn eigen bed. Hoewel mijn vader er al ruim 6 jaar niet meer is, vier ik Vaderdag nog ieder jaar. Veel mensen vinden deze dag commercieel, maar ik vind dat niet - al schijnt het tegenwoordig nogal hip(st)er te zijn om dat wel te doen. Natuurlijk proberen reclames ons in de eerste weken van juni te overtuigen die fantastische aftershave of fraaie maaimachine te kopen, maar daar is het de vaders nooit om te doen geweest. Bak taart, zet koffie, maar vooral: zeg hoe blij je met ze bent. Sinds ik zelf op Vaderdag geen cadeaus meer hoef te kopen (die aftershave gebruik ik niet en mijn tuin – 't Kronenburgerpark – hoef ik godzijdank niet zelf te maaien) besef ik me des te meer dat dure geschenken totaal onnodig zijn om een dag als deze op een mooie manier te vieren. Vandaag eet ik dus samen met mijn moeder een taartje en halen we herinneringen op net zolang totdat mijn vader voor even weer helemaal levend is. Symbolische onsterfelijkheid is iets prachtigs. Ik schrijf er niet voor niets mijn scriptie over... :)”

Anoniem: “Beste Judith, Mooi geschreven, ik weet heel goed wat het betekent om als kind je vader te verliezen, helaas gaat het bij mij om twee kleinzoons die beide geen vader meer hebben. Mijn zoon en schoonzoon zijn beide op jonge leeftijd overleden en ik zie bij beide wat het betekent " vaderdag " de heren zijn 7 en 11 jaar en staan met een kado aan het graf. Daarom ben ik blij met het door jou geschreven stuk! Succes!”

Anoniem: “Ik heb er helaas nooit zo naar gekeken sinds het overlijden van mijn vader. Dank voor deze mooie woorden. Dit zet de komende jaren, vaderdag in een ander daglicht.”

Anoniem: “Geheel mee eens! Mijn vader is overleden in 1984 op 43-jarige leeftijd toen ik nog maar 13 was. Onverlet dat het al een tijdje geleden is, is hij altijd in gedachte en bestaat vaderdag nog steeds!”

Anoniem: “Same vision sinds mijn papa overleden is. Bij mij op mijn 15e en mama al op mijn 7e....maar wat je zo mooi zegt. Symbolische onsterfelijkheid ☺, ja dat is het. En elke dag zijn ze voor mij als een soort van guiding bij mij op weg naar mijn bestemmingen, doelen.... wat je niet ziet is er wel..... 🤝”

Anoniem: “Beste Judith Wat een geschenk als vader is het om dit te mogen lezen ....echt ik heb 2 kinderen en was altijd bang om dood te gaan omdat mijn kinderen dan zonder mij verder moesten maar nu ik dit lees waardeer ik het heden en ben minder angstig voor de toekomst .....dank je”

Anoniem: “Prachtig inderdaad.... en heel herkenbaar, in mijn geval betreffende Vaderdag én Moederdag. De reclames komen soms best binnen... maar over all vind ik deze dagen nog steeds net zo belangrijk en mooi als toen ze nog leefden.”

Anoniem: “Het spreekt je vooral aan als hij er niet meer is, op een andere plek en je er geen contact meer mee hebt of als hij niet meer in leven is. Mooi is het dat hij dan nog vaak heel nabij wordt ervaren tot echt heel nabij gevoeld.

Want ik ben er van overtuigd dat jouw vader, mijn vader en iedereen die een vader of andere dierbare mist, de aanwezigheid zou kunnen ervaren van een, noem het ziel of geest, in ieder geval een energievorm die verbonden is met degene die je mist. En daar energie nooit ophoudt te bestaan, steeds wel in vorm kan overgaan, maar in essentie dus ook met een

geheugen blijft voortbestaan, kun je dus de aanwezigheid van dierbaren, de aanwezigheid van hun energie, altijd blijven ervaren. Heel mooi eigenlijk!”

Anoniem: “Mooi! En eens... Dit jaar had ik een soortgelijk besef, hoewel mijn vader gelukkig nog bij ons is. In plaats van het geijkte cadeautje, gaf ik hem met vaderdag een week voor mijn 40e verjaardag weer een oude-vertrouwde-beschilderde-steen :-) Succes met je scriptie.”

